(ઘડીકમાં તમે કહો છો કે જ્ઞાનીએ સ્વર્ગ-નરક આપનાર સુકૃત-દુષ્કૃત છોડવાં જોઈએ. વિજ્ઞાની દ્વિજને વૈદિક ક્રિયાઓની તમા હોતી નથી અને વળી મને કહો છો કે "તું યુદ્ધમાં યોજાઈ જા; જો મરીશ તો સ્વર્ગ પામીશ.") તો આવાં દ્વિઅર્થી (જેમાંથી પરસ્પર બે-પરસ્પર સાવ વિરુદ્ધ, વાતો નીકળી તેવાં) વાક્યદ્વારા મને જાણે મૂંઝવવા કાં ન માગતા હો! (એમ મને તો લાગે છે. એ દયાસિંધુ) નક્કી કરીને મને એક જ વાત કહોને કે જે દ્વારા હું કલ્યાણ પામી શકું.

નોંધઃ—

જે પહેલું તે ઊંચું. આમ માનીને દરેક ધર્મના અનુયાયીઓ પોતાના ધર્મને સૌથી પ્રાચીન-સનાતન ઠરાવવા મથી રહ્યા હોય છે. અર્જુનના મનને પણ બુદ્ધિ પહેલાં મૂકી અને પછી કર્મ મૂક્યું એટલે બુદ્ધિ કર્મ કરતાં સારી છે, એ ભ્રમ થયો.

ખરી રીતે જૂના-નવા પરથી ખરા-ખોટાનું કે સારા-નરસાનું પારખું થતું નથી. જે ધર્મ-પછી એ જૂનો હોય કે નવો હોય એ-માં જેટલી વિશાળતા તેટલો તે ઊંચો. એ વાત ગીતાકાર આગળ ઉપર કહેશે.

અહીં અર્જુને સાથે સાથે એ પણ પ્રશ્ન મૂક્યો કે "માનો કે કદાચ બુદ્ધિ સાથે કર્મની પણ જરૂર હોય, તોય આ કર્મ તો મહાભયંકર કર્મ છે એનું પરિણામ મને તો લાગે છે કે નરક જ હોય, છતાં આપ કહો છો કે "તું હણાઈશ તો સ્વર્ગ પામીશ" તે શ્રદ્ધાપૂર્વક માની લઉં, તોય તે સ્વર્ગગતિ માંહેના ભોગોમાંય માલ શો છે! એ તો આપ જ કહી ગયા છો એટલે એ: રીતે પણ હે દયાળુ! મને કાં આ ભ્રમમાં નાખો છો?"

ખરી રીતે ભયંકરતા કે અભયંકરતા માત્ર કર્મ પરથી નથી [illegible], પણ કર્મ કરવા ન કરવા પાછળની વૃત્તિથી મપાય છે. આ [illegible] ગીતાકાર આગળ કહેશે.

નોંધઃ—

તમોગુણ, રજોગુણ અને સત્ત્વગુણની સામ્યાવસ્થાને સાંખ્ય પરિભાષામાં પ્રકૃતિ કહે છે; તે વડે જ બંધાયેલો પ્રાણી, સંસાર પરિભ્રમણમાં પડે છે. લૌકિક પરિભાષા પ્રમાણે પ્રકૃતિનો અર્થ સંસ્કાર બંધારણ લઈએ તો પણ ખૂબ સુંદર રીતે ઘટી શકે. જીવ, જે ક્રિયા પરત્વે વારંવાર રસ લે છે, તે ટેવ રૂપે અથવા સંસ્કાર બંધારણ રૂપે ઘડાઈ જાય છે. આની અસર જીવન પથમાં જબ્બર હોય છે. એ ટેવો કે સંસ્કાર બંધારણોને મૂળથી બદલવાની તાલાવેલી હોય તોય કેટલીકવાર એને અનુકૂળ કર્મો કરવાં પડે છે અને કેટલીકવાર કર્મોને છોડવાથી એ ટેવો બદલાય છે. જો અનુકૂળ કર્મો કરવાથી જ એ ટેવો બદલવાની હોય, તો એ કર્મોને છોડવાની પ્રવૃત્તિ ગમે તેટલી શ્રેયકારક દેખાતી હોય, તોય અંતે અશ્રેય જ થાય છે. અહીં અર્જુનની મનોમય ભૂમિકા એ જાતની હતી કે તે કર્મ કર્યા વિના પ્રકૃતિથી છૂટે તેમ ન હતું. માટે એ વાત અહીં ખાસ ભાર મૂકીને કહેવામાં આવે છે કે કર્તવ્ય કર્મને ન પ્રારંભીએ તોય કર્મબંધનથી છુટાતું નથી અને કર્તવ્ય કર્મને આરંભીને છોડી દઈએ તો કાયરતા અને કર્મબંધન બેયનો ભય રહે છે. કારણકે ક્રિયાનો અનાદર કરવાથી એ ક્રિયાથી કર્મેન્દ્રિયોને દૂર રાખી શકાય છે, પણ જ્યાં

લગી એ ક્રિયા, વસ્તુ કે વ્યક્તિ પ્રત્યેની કામના ટાળવાનો યત્ન થાય ત્યાં લગી મન તો ઊલટું વધુ વેગે એ બાજુ દોડવા માંડે અને આવી સ્થિતિ તો ભારે ભયંકર છે, તે નીચે બતાવે છે:

कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्।
इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६

માત્ર કર્મેન્દ્રિયો રોકી, વિષયોને સ્મર્યા કરે;
મનથી જે વિમૂઢાત્મા, મિથ્યાચારી ગણાય તે. (૬

(ખરેખર અર્જુન !) જે વિષયોને મનથી રસપૂર્વક સેવ્યા કરે છે, માત્ર કર્મેન્દ્રિયના સંગથી બચે છે તે મૂઢાત્મા, મિથ્યાચારી (દંભી પાખંડી) ગણાય છે.

નોંધ:—

આ શ્લોક અર્જુનપક્ષે એ રીતે લાગુ પડે છે કે અર્જુનન મનમાંથી જ્યાંલગી યુદ્ધનું આસક્તિભર્યું માનસિક સ્મરણ ખસ નથી, ત્યાં લગી એ કર્મેન્દ્રિયથી યુદ્ધમાં ન જોડાય અને તે પણ દુન્યવી હિતો ખાતર કે મોહ ખાતર, તો તે મિથ્યાચાર જ ગણાય

કેટલાંક કર્મો પાપક્રિયાથી જોડાયેલાં હોઈ તે કર્મો કરવાથ ઉચ્ચકોટીના આત્માને પણ પાપ તો લાગે જ, પરંતુ પાપથી છૂટવાનો રસ્તો હજુ સહેલો છે, પણ અધર્મથી છૂટવાનો રસ્તો સહેલ નથી જ. મનથી આસક્તિને વધારવી અને કર્મેન્દ્રિયોને લોકભયે બીજા કારણે રોકવી, તે તો અધર્મ કહેવાય–પાખંડ કહેવાય. પાખંડનો પરિચય એ આત્મજ્ઞાનને રોકનારો મહાદોષ છે. જૈન સૂત્રોમ તંદુલમચ્છ (કે જે મહામચ્છની પાંપણમાં રહેનારું નાનું સંજ્ઞ –મનવાળું–પ્રાણી છે તે) માત્ર મનની દુષ્ટ ભાવનાથી જે પાપકર્મ બાંધે છે તે કર્મેન્દ્રિયોથી કરનાર મહામચ્છ પોતે પણ ભાગ્યે જ

મનથી રોકી કર્મેંદ્રિયોને અનાસક્તિપૂર્વક કર્મયોગમાં જોડવામાં આવે તો દોષ નથી અને તેવો અનાસક્ત કર્મયોગી ખરેખર ઉત્તમ છે, એમ નીચે બતાવે છેઃ

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

મનથી ઇંદ્રિયો રોકી, કિંતુ કર્મેંદ્રિયો વડે;
જે કર્મયોગ આરંભે, તે અનાસક્ત શ્રેષ્ઠ છે. (૭)

પણ હે (ઊજળા) અર્જુન ! મનથી જ્ઞાનેંદ્રિયોને રોકી કર્મેન્દ્રિયો વડે કર્મયોગને આરંભે છે, તે અનાસક્ત (જન) ઉત્તમ છે.

નોંધ :—

વાણી, પગ, હાથ, ગુદા અને જનનેંદ્રિય એ પાંચ કર્મેંદ્રિયો છે. અને ચામડી, જીભ, નાક, આંખ અને કાન એ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો છે. જ્ઞાનેંદ્રિયોનો સંબંધ વિષયો સાથે મુખ્યત્વે છે. આત્મા, બુદ્ધિ, મન અને જ્ઞાનેંદ્રિયોના હુકમ પછી જ કર્મેંદ્રિયો દુષ્ટમાર્ગે પ્રવર્તી શકે છે. હવે જો એ એમના ઉપરીઓની દાનત શુદ્ધ થઈ જાય તો કર્મેંદ્રિયોને અનુચિત માર્ગે જવાનું બને જ નહિ. માટે ગીતાકાર કહે છે કે જો મનથી જ્ઞાનેંદ્રિયોને રોકવામાં આવે, તો કર્મેંદ્રિયોથી કરવામાં આવતી ક્રિયામાં જે નિબિડબંધનનું (મજબૂત બંધનનું) ઝેર છે, તે શિથિલબંધવાળું બની જાય છે.

લો. ટિળકના શબ્દોમાં કહીએ તો આસક્તિનો પારો મરી ગયા પછી ઊલટો એ સાધક થાય છે અથવા તો કર્મનો વીંછી તદ્દન મરી શકે તેમ નથી; માટે એમાં રહેલું આસક્તિરૂપી ઝેર જ્યાં રહે છે, તે આંકડાને જ કાઢી લેવો એ ઉત્તમ છે.

જૈન પરિભાષાથી પરિચિત ઉચ્ચકોટીના સાધકને પણ આ પ્રશ્ન થાય કે "આત્મા કાર્મણ શરીરના પાંજરામાંથી છૂટવા તો માગે જ છે; પણ એ જે મનુષ્યદેહના સાધનથી કાર્મણ શરીરના (કર્મમય શરીરના) પાંજરામાંથી છૂટવાનો છે, તે માનવ દેહથી કામ લેવા માટે એને ખોરાક તો આપવો જ પડશે. હલનચલનાદિ કર્મ પણ કરવું જ પડશે. ભલે સંયમનો હેતુ હોય છતાંય અપ્રતિબંધ વિહાર માટે ફરતાં અનિવાર્યપણે ઇચ્છા ન હોવા છતાં સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસા થઈ જશે, તે પાપથી મુક્ત થવાનો ઉપાય કયો? શું વૃક્ષની જેમ નિષ્ચેષ્ટ પડી રહેવું? ખાધાપીધા વિના અણસણ કરી દેહને પાડી નાખવો?" જૈનસૂત્રોએ સચોટ શબ્દોમાં ભારે વૈજ્ઞાનિક છણાવટથી જવાબ આ રીતે આપ્યો છે: "ક્રિયાને ન છોડ, પણ મોહને છોડ. મોહ રહિત જે ક્રિયા થશે તે તારા આત્માને લગારે નહિ બાંધે, પણ ઊલટો છેવટે મુક્ત કરશે."

અહીં શ્રીમદ્‌ના આ શબ્દોને વિચારવા જેવા છે.
"સંયમના હેતુથી યોગ પ્રવર્તના, માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો,
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ, દેહે પણ કિંચિત મૂર્છા નવ જોય જો."

જૈન પરિભાષા પ્રમાણે આ ક્રિયાને ઐર્યાપથિકી (સહજ ક્રિયા) કહેવામાં આવે છે.

સાંપરાયિકી ક્રિયા સંસાર વધારે છે જ્યારે ઐર્યાપથિકી સંસાર ઘટાડે છે. પણ આવી સંસાર ઘટાડનારી ક્રિયામાં વિષયાસક્તિને અવકાશ નહિ હોય, તે હવે ફરીને કહેવાનું રહેતું નથી.

ગીતાકારે પણ ઉપલી વાતને જ મજબૂત રીતે કહેવા ખાતર જ "અસક્ત" વિશેષણ લગાડયું છે.

અનાસક્તિ કેળવવી છે, તેનું ધ્યેય માત્ર કર્મેંદ્રિયોને

રોકવાથી જ નહિ થશે, પણ મન અને જ્ઞાનેંદ્રિયોને રોકવાથી થાશે. ખરી વાત તો એ છે કે કર્મેન્દ્રિયોને સર્વથા રોકવા ધારે તોય કોઈ રોકી શકતું નથી. એ જ વસ્તુ હવે ગીતાકાર બીજા શબ્દોમાં કહે છે.

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

કર નિયત કર્મો તું, કર્મ સારું અકર્મથી;
ને નાહીં દેહયાત્રાય, અકર્મે સિદ્ધ થાય ના. (૮)

(પ્રિય અર્જુન! તું કદાચ અહીં એવી શંકા કરીશ કે "કર્મબંધન પર આટલો બધો ભાર મૂકો છો, તો માણસ પાપપુણ્યનો કશો વિચાર કર્યા વગર કર્મ કરવા લાગશે, તો તો પોતાની શક્તિનો દુરુપયોગ કે નકામો વ્યય કરી નાખશે." પરંતુ આવો ભય ન રાખ.) અકર્મ કરતાં (ગમે તેવું હોય) કર્મ સારું જ છે, (પણ એની વધુ ચર્ચા તો હું આગળ કહીશ, હમણાં તો હું તને જે કહી રહ્યો છું તે એ કે) તું નિયત (કુદરત નિર્મ્યું ટાળી ન શકાય તેવું—અથવા અંતરંગ સંયમની મર્યાદાથી બંધાયેલું અથવા નિયત એટલે નક્કી થયેલું) કર્મ કર. (કર્મ કર્યા વિના તો કોઈને કદી પણ ચાલવાનું નથી, તો તારે કેમ ચાલે? એને તારી શરીર યાત્રા—શરીર નિર્વાહ—શું અકર્મથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે? એટલે જ મારે તને ચેતવવો પડે છે કે) તારી શરીર યાત્રા—શરીરને લગતી સ્વાભાવિક ક્રિયા—પણ અકર્મથી અર્થાત્ કર્મ કર્યા વિના સિદ્ધ નહિ થાય!

નોંધ:—

જૈનસૂત્રોમાં મનુષ્ય દેહ જ મોક્ષને લાયક છે, એટલે કે મનુષ્ય દેહે મળેલી માનસિક, વાચિક અને કાયિક સામગ્રી, જો એનો મોક્ષ માર્ગ માટે જ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો મોક્ષગતિદાયક નીવડે તેમ છે, તેમ કહ્યું છે. પરંતુ ત્યાં પણ એક વધુ ખુલાસો એ કર્યો છે કે જે કર્મભૂમિનાં મનુષ્યો છે તેઓ જ મોક્ષ મેળવી શકે છે.

ચારેતરફ કે કર્મ ઉપર એટલો બધો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એ જ દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રોએ સ્વર્ગદેવેન્દ્રોને હંમેશાં કર્મભૂમિના માનવતાભર્યા માનવી આગળ માથું નમાવતા દેખાડ્યા છે.

એ અપૂર્વ શક્તિને મનુષ્ય ગુંગળાવે એના કરતાં કલ્યાણ [illegible] ઉપયોગ કરે તો એ ઘણું સારું. એટલું જોખમ વહોરીને પણ [illegible] ઉપયોગ કરવા તરફ શ્રી આચારાંગ સૂત્રે કર્મભૂમિના મનુષ્યને પ્રેરણા આપી છે. ગીતાકારે પણ ઉપર એ વાતને જ [illegible] અને એટલું સિદ્ધ કર્યું કે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની ક્રિયા વિના તો દેહધારી રહી શકે જ નહિ. પછી એ જ્ઞાની હો કે અજ્ઞાની હો!

[illegible] જેમ ગીતાકારે કહ્યું તેમ જૈનસૂત્રકારોએ [illegible] છે. કારણ કે જે સચેતન શરીર [illegible] મોક્ષ તરફ લઈ જનારું [illegible]

[illegible]

યજ્ઞાર્થે કર્મથી બીજાં કર્મે બંધાય લોક આ;
યજ્ઞાર્થે કર્મ કૌન્તેય! આચર સંગમુક્ત થૈ. (૯

યજ્ઞ નિમિત્તે આચરેલાં અથવા યજ્ઞના પ્રયોજનવાળાં કર્મ સિવાય બીજાં કર્મો જ (લોકોમાં બંધન થાય છે. અથવા) લોક બંધાય છે, માટે કૌન્તેય! તું યજ્ઞાર્થે (યજ્ઞના પ્રયોજને) આસક્તિ રહિત થઈ કર્મ આચર.

નોંધ:—

જૈન સૂત્ર દશવૈકાલિક કહે છે કે જે ક્રિયામાં જતના અથવા ઉપયોગ નથી ત્યાં જ પાપ કર્મ બંધનનો ભય છે. માટે બંધનથી છૂટવું હોય તો જતનાપૂર્વક અથવા ઉપયોગપૂર્વક ક્રિયા કરવી. ગીતાકાર ત્યાં યજ્ઞ શબ્દ વાપરે છે. શ્રીમાન્ શંકરાચાર્ય આ શ્લોકના વિવરણમાં યજ્ઞનો અર્થ—(તૈ૦ સં. ૧. ૭. ૪ પ્રમાણે) 'વિષ્ણુ' કરીને પ્રભુપ્રીત્યર્થ સિવાયનાં બીજાં કર્મોને બંધનકર બતાવે છે. શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પણ એટલે સ્વધર્મ એવો અર્થ કરે છે. તિલક શ્રૌત અને સ્માર્ત એવાં બન્ને પ્રકારનાં કર્મો—એટલે મીમાંસકોને માન્ય એવાં યજ્ઞયાગાદિ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો તથા મનુ આદિને માન્ય એવાં વર્ણાશ્રમોનાં કર્તવ્ય કર્મોને યજ્ઞાર્થ કર્મો ગણાવે છે. મ. ગાંધીજી પરોપકારાર્થે કરેલાં કર્મ એ જ યજ્ઞાર્થ કર્મ માને છે. અથવા ભૂતમાત્રની સેવા તે જ દેવસેવા અને તે જ યજ્ઞ.

ગીતાકારના અનુક્રમ પ્રમાણે જોતાં એમ લાગે છે કે આગળ રીતે તેઓ બીજા અધ્યાયમાં તો સાંખ્ય યોગ બતાવી ગયા. કાળના પ્રચલિત સાંખ્ય દર્શનમાં અને પોતાના સાંખ્ય યોગમાં આશય ભેદ હતો, તે અર્જુનને, મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણજીએ ખુદ સમજાવ્યો જો કે હજુ અર્જુનને મન આ તદ્દન નવી વાત પૂરેપૂરી ગળે નહોતી એટલે જ એણે ત્રીજા અધ્યાયના પ્રારંભમાં જ એ જાતનો

પ્રશ્ન કર્યો કે બુદ્ધિ સારી કે કર્મ સારાં? અહીં અર્જુનના પૂછવાનો આશય એ હતો કે સાંખ્ય મત ઠીક કે યોગ મત ઠીક? પણ એણે શબ્દો બદલી નાખ્યા. મહાત્મા કૃષ્ણે એનો ઉત્તર શો આપ્યો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા; એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે કેવળ કર્મેન્દ્રિયોથી કાર્યારંભ ન કરવા માત્રથી સાંખ્યમતનું ધ્યેય સરતું નથી તેમ કર્તવ્ય કર્મને તરછોડી કર્મેન્દ્રિયોને એનાથી પરાણે ખેંચી લઈ કોઈ એકાંતમાં જઈ યોગસાધના કરી બેસવાથી યોગમતનું ધ્યેય સરતું નથી. પરંતુ કર્તવ્ય કર્મને આસક્તિરહિતપણે આચરતાં આચરતાં અવશ્ય એ બન્ને મતનાં ધ્યેયો સહેજે પામી શકાય છે. સાંખ્યમતની અને યોગમતની નિષ્ઠા ભલે જુદીજુદી લાગે એ બન્નેના ધ્યેયમાં કશો જ ફેર નથી. નિષ્ઠા બે દેખાય છે, તે પણ ભૂમિકા ભેદે દેખાય છે. આખરે તો એ બન્નેનો સમન્વય થાય જ છે; બેમાંથી એક નિષ્ઠાને પણ જે સાચી રીતે વફાદાર રહે છે, તે બેયનું ફળ મેળવે છે. આ વિષે અખાડ્ય પ્રમાણો તો એ આગળ આપશે.

પણ રણે પાછો અર્જુન પૂર્વમીમાંસા દર્શનમાં બતાવેલા તે જ યજ્ઞ સમજી બેસે, એટલા ખાતર યજ્ઞનો ખુલાસો આપવા ડ્યો. શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માની સમદૃષ્ટિ અને આત્મજ્ઞાનનો અહીં સુંદર રિચય મળે છે. તેઓ તે કાળનાં બધાં દર્શનોનાં મૌલિક મન્તવ્યોને ાન્ય રાખે છે, પણ સાંપ્રદાયિકતાને વેગળી મૂકી દે છે. સત્ય પ્રકાશને ખેંચી લે છે, અને રૂઢિઓનાં જાળાં ફેંકી દે છે. તેઓ અર્જુનને કર્તવ્ય-કર્મથી ભાગતો રોકી. વીરતા અને ઉત્સાહની પ્રેરણા પાઈને કર્તવ્ય-કર્મમાં લગાડવા મથે છે. પરંતુ કર્તવ્ય કર્મનો અર્થ માત્ર 'યુદ્ધ' કે 'અયુદ્ધ' એટલો જ સાંકડો અર્થ નહિ, એ પણ બતાવી દે છે, એટલે કોઈને કશી શંકા જ ન રહે!

યજ્ઞની આવશ્યક્તા.

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १०
देवान्भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः।
परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥
इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥
यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बषैः।
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

પ્રજા સયજ્ઞ સર્જીને, પે'લાં બોલ્યા પ્રજાપતિ;
એ દ્વારા વધશો, થાજો, આ ઈષ્ટ ફળદાયક. (૧૦)
આ થકી દેવને ભાવો, તે ભાવે તમને વળી;
અન્યોન્ય ભાવતાં એમ, પરં કલ્યાણ પામશો. (૧૧
તમોને ઇષ્ટ ભોગાય, દેશે તે યજ્ઞ ભાવિત;
તેણે દીધું ન દે એને, જે માણે નક્કી ચોર તે. (૧

છે, કોઈ એનું સર્જક, સંચાલક કે પ્રેરક નથી એ આપણે આગળ ગીતામાં જ જોઈશું. (અ૦ ૫. ૧૪) એમ છતાં એ ઉપરની માન્યતાને જૈન સૂત્રોની માફક સાપેક્ષદૃષ્ટિએ સ્વીકારે છે. અગાઉ કહી ગયા તે રીતે જૈન સૂત્રો જેમ કહે છે કે જે દેહધારી કર્મભૂમિના મનુષ્ય તરીકે જન્મ્યો, એ મોક્ષના પુરુષાર્થનો અધિકારી છે. પણ કર્મભૂમિમાં તો કર્મક્રિયા વિના ચાલે જ નહિ. કર્મ હોય તો જ પુરુષાર્થને અવકાશ છે. માટે આદિ તીર્થંકર ઋષભદેવે લોકોને કર્મ તરફ પ્રેર્યા. ગીતાજી પણ એ જ કહે છે. બ્રહ્માએ આ જગત સર્જ્યું એમ કહો. બાબા આદમે કે અહુરમજદે આ સૃષ્ટિ ઘડી એમ કહો કે સ્વભાવસિદ્ધ જ સૃષ્ટિ સનાતન છે એમ કહો, પણ એ બધાની પાછળ પુરુષાર્થને અવકાશ તો રખાયો જ છે. માટે તપ વિના–શ્રમવિના–પુરુષાર્થ વિના ચાલી શકે જ નહિ. આ માટે કોઈપણ ધર્મ, મત કે પંથનો વિવાદ છે જ નહિ.

(૨–૩) વંશવેલો કે વૈભવ વધારવા માટે પણ યજ્ઞ જરૂરી છે. અભિવૃદ્ધિ પામવાની કે પોતાનું ધારેલું. પાર પાડવાની નાનાથી મોટા દેહધારીઓને ઇચ્છા હોય છે. તે ખાતર સહુને પુરુષાર્થ કરવો જ પડે છે, શ્રમ પણ કરવો પડે છે, સંકટ પણ વેઠવાં પડે છે. એટલે કે યજ્ઞ વિના ચાલતું નથી.

(૪) પણ યજ્ઞ એટલે શ્રમ, તપ કે પુરુષાર્થ જે કંઈ ગણો, તે પોતે કેમ અભિવૃદ્ધિ કરાવી શકે? કે ધારેલું પાર પડાવી શકે? કારણકે એ ક્યાં ચૈતન્યવંત દેહધારી છે? એ પ્રશ્નના જવાબમાં ગીતાકાર કહે છે:

“ જેવી જેવી ભાવના, તેવી તેને સિદ્ધિ મળે જ છે, પણ યજ્ઞ દેવોને ઉદ્દેશીને કરો, એટલે કે પુરુષાર્થને દિવ્ય માર્ગે ફેરવો. પૈશાચિક માર્ગે નહિ! સારાંશ કે દિવ્ય ભાવના રાખીને જ પુરુષાર્થ કરો. એ દિવ્ય ભાવના જેમણે સાધી હોય, એવા દેવોનું નામ લઈને પણ પુરુષાર્થ કરતાં વાંધો નથી

જગતમાં એવો કુદરતી નિયમ છે કે તમે જે આંદોલન છોડશો એનો પડઘો પાછો તમારામાં પડશે, એટલે દેવોને ઉદ્દેશીને જે જાતની ભાવના ભાવશો, તે જાતનો તમને ભાવનાનો બદલો મળશે. દેવો તો માત્ર ભાવનાના ભૂખ્યા છે. અને પ્રતિદાન (બદલો) આપવાની તાલાવેલીવાળા છે, તેથી જ તેઓ દેવ કહેવાય છે. એટલે તમે એમને જે અર્પણ કરશો, તેનું સારું તમને એ વાળશે. આમ પરસ્પર ભાવનાથી આગળ વધતાં વધતાં તમે બન્ને છેવટે પરમ કલ્યાણને પામશો. કારણકે ભાવના એ મોક્ષનું અનુપમ સાધન છે.

(૫) એટલે તમે માત્ર સ્થૂળ કામભોગો મળે, જગતમાં યશ અને પુત્રપરિવારની વૃદ્ધિ થાય કે વૈભવ મળે એથી એમાં ખૂંચી ન જશો. કારણકે એ બધી વસ્તુઓ તમને દેવે દીધી છે; એટલે જે કંઈ ખાઓ, પીઓ કે ભોગવો, તે એમને ચરણે ધરીને ભોગવજો.

દેવને ચરણે ધરવું એટલે કે "આ વસ્તુ મારી છે કે પુત્ર મેં સર્જ્યો છે" એવું અભિમાન ન કરવું.

આવું નિરભિમાનીપણું સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, સંયમ અને ત્યાગ તરફ લઈ જાય તે દેખીતું છે અને એનું ફળ મોક્ષમાં જ પરિણમે એ પણ દેખીતું જ છે. એટલે કે "મોક્ષને માટે પુરુષાર્થ કરજો. દિવ્યતાને પણ છેવટે તો તજવાની જ છે." જે મોક્ષ માટે પુરુષાર્થ કરે એને સાધનનો તોટો નહિં રહે એ સ્વાભાવિક છે એટલે ગીતાકારે ચેતવણી આપી કે "જો જો ! એ દેવોનું છે, માટે જો એમને આપ્યા વગર ભોગવશો તો ચોર ગણાશો." જૈનસૂત્રો આ જ શબ્દોને આવી ઢબે બોલે છે. "બધું સીમંધર સ્વામીનું છે, માટે જે વસ્તુ પર જગતના માણસો માલિકીહક્ક ન ધરાવતા હોય એવી વસ્તુને પણ આજ્ઞા વગર વાપરવાનો તને અધિકાર નથી." આનો અર્થ એ થયો કે અનિવાર્ય જરૂરિયાત વગર કશું ન લેવાય અને લીધા પછી પણ એનો બદલો પરમાર્થ કારણે અપાય. માટે જ્યાં

લગી મનુષ્ય અનિવાર્ય જરૂરિયાત વગર જે કંઈ વાપરે છે અને તે અનિવાર્ય જરૂરિયાતનો બદલો પણ પરમાર્થ કાજે નથી વાળતો, ત્યાંલગી તે ચોર કહેવાય છે.

(૬) છેલ્લા મુદ્દામાં એ કહે છે કે જેમણે ઘરબાર વગેરેની મમતા છોડી છે એવા સંતો યજ્ઞશેષ ખાઈને સર્વ પાપમાંથી છૂટે છે. મતલબ કે તેઓ જ સાચા અર્થમાં યજ્ઞશેષના અધિકારી છે. યજ્ઞની પ્રસાદી વગર સર્વ પાપમાંથી છૂટકારો થતો નથી. માટે ગૃહસ્થાશ્રમીમાત્રે પોતાના માટે જ ન રાંધતાં, જગતને માટે રાંધવું જોઈએ અને પછી તેમાંથી પોતા માટે પ્રસાદીરૂપે લેવું જોઈએ. પોતા માટે જ રાંધેલું ખાવું, એ અન્ન ખાવા બરાબર નથી, પણ પાપ ખાવા બરાબર છે. જૈનસૂત્રોએ આ વસ્તુ વિષે ખૂબ સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર્યું છે. તે કહે છે કે " જે સાધુ પોતાને ઉદ્દેશીને રાંધેલું લે છે, તે પાપસાધુ છે, કારણકે પોતે એ વસ્તુનો માલિક નથી. પોતે તો જગતની વસ્તુમાત્ર પરના માલિકીહકનો ત્યાગ કર્યો છે, છતાં આ રીતે લેવું તે એને માટે ઉચિત નથી. જો તે પોતાને ઉદ્દેશીને બનાવેલું લે, તો તો તે તેટલો માલિક થયો. એટલે એણે સંયમી–મોક્ષમાર્ગના પુરુષાર્થી અથવા દિવ્ય ભાવનાના પુરુષાર્થીને ત્યાંથી નિરવદ્ય (નિષ્પાપ) ખોરાક જે મળે તે લેવો જોઈએ. એમ કરવાથી દેનાર અને લેનાર બન્ને સદ્‌ગતિ પામે છે " વળી ગૃહસ્થાશ્રમીને ઉદ્દેશીને કહે છે કે " જે ગૃહસ્થાશ્રમી, અતિથિ (અતિથિમાં ભૂખ્યા સુપાત્રમાત્રનો વ્યાપક અર્થ લેવો એ)નો સંવિભાગ કાઢતો નથી તે બારમા વ્રતનો ભંગ કરે છે. એ વ્રત આત્મશિક્ષા માટે મહાકિંમતી છે. " આગળ વધતાં ઊંડા ઊતરીશું તો જૈન સૂત્રોમાં દેવોનાં *બલિકર્મોનો ઉલ્લેખ પણ મળશે જ અને સંતોને ભાવપૂર્વક વહોરાવનાર શાલિભદ્ર જેવાના પર કલ્યાણ થયાનાં સચોટ ઉદાહરણો પણ મળશે. શાલિભદ્રને ત્યાં દેવો જ બધું પૂરું પાડતા

નેમ પણ કેન ગંધો કરે છે. અને ગ્રાહક પણ દેખો નફામાં જે કંઈ મળતું તેનું વળતર વાળી દેતા. અર્થાત્ કે સંઘના લોકોના કરતા. આંગણે આવેલ કોઈ પાછું ન વળતું. આટલા ઉપરાંત પછી પણ જ્યારે " હું માલિક કોનો ? " આટલો પ્રશ્ન થયો અને એમાંથી જે ભાવના ફેલી, તે ભાવનાને પરિણામે જે ત્યાગ થયો એ સ્થિતિએ જ મનુષ્યમાત્રે પહોંચવું જોઈએ. આથી જ શ્રીકૃષ્ણ ગુરુદેવ ક્રમવાર કરતાં જ્ઞાનપદ ઉપર એમ કરાવે છે.

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

અન્નથી સંભવે ભૂતો, વૃષ્ટિથી અન્ન સંભવે;
યજ્ઞથી સંભવે વૃષ્ટિ, કર્મથી યજ્ઞ ઉદ્ભવે. (૧૪)

ઉપજ્યું બ્રહ્મથી કર્મ, બ્રહ્મ અક્ષરથી ઊઠ્યું;
તેથી જ બ્રહ્મ× સૌ વ્યાપી, સદા યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિત. (૧૫)

---

* બીજાનો ભાગ કાઢ્યા વગર, જે એકલો ભોજન કરે છે, તે પાપી છે આવું ઋગ્વેદ મંત્રોનું પણ સૂક્ત, લો. ટિળકે પોતાના ગીતા ભાષાંતરમાં મૂક્યું છે. યજ્ઞની શેષા અગર બીજાને જમાડીને જમવું એ ખોરાક અમૃત બરાબર છે એમ મનુસ્મૃતિનો પણ ધ્વનિ છે. કુળદેવીનાં નૈવેદ્ય, દેવ આગળ પ્રસાદ ધરવાના વિધિ પાછળ શો ઊંડો આશય છે ? તે આથી સમજાશે.

× અહીં બ્રહ્મનો અર્થ, કેટલાક–શ્રીમાન્ શંકરાચાર્ય વગેરે–ટીકાકારો છે. અને વેદવિહિત કર્મો–શ્રૌત સ્માર્ત કર્મો–આચરવાં. કારણ કે

[illegible] (૧૧)
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible] છે.)

નોંધ—
[illegible]
[illegible] છે. આ રીતે [illegible]
[illegible]

[illegible]

વળી આમ હોઈને તેને કેમ કર્મ કર્યાથી [illegible] નથી, તેમ ન કર્યાથી પણ શો લાભ (કે!) નથી. તેમજ સર્વ ભૂતોમાં એનો અંગત લાભ (જરૂરિયાતનાં સાધનો મેળવવા)નો પણ આધાર (લગાવ) હોતો નથી. એની શારીરિક હાજતો પણ કુદરત નિર્ભર હોય છે. એને પોતાને દેહ પરત્વે લગારે મૂર્છા હોતી નથી. આવી ઊંચી દશા હોવા છતાં દેહ છે ત્યાંલગી પોતાના પ્રારબ્ધ વડે પ્રકૃતિ યોગને પણ કર્મ કરવાનાં હોય છે અને તેઓ તે કરે જ છે.)

નોંધ:—

જૈન સૂત્રો માંહેના જિનકલ્પી મુનિની દશા આબેહૂબ આવી જ હોય છે. તે માટે સુલસા અને મુનિનો એક પ્રસંગ જૈન ગ્રંથોમાં છે, જે પરથી એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી જશે. પ્રસ્તુત મુનિ સુલસાને ત્યાં ભિક્ષાર્થે ગયા છે. આંખમાં તણખું ખૂંચી લોહી નીકળતું હોવા છતાં, એ ન કાઢવા જેટલી એ મુનિજીની દેહ પ્રત્યે અમૂર્છા હતી. છતાં એવા પુરુષ ને પણ કર્મ કરવાં પડતાં હતાં. ભિક્ષાચરી માટે જવું એ પણ કર્મ તો ખરું જ ને!

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

માટે અસક્ત થૈ નિત્ય, કર્તવ્ય કર્મ આચર;
અસક્ત આચરી કર્મ, પુરુષ પામતો પરં. (૧૯)

(અને જો એમ જ છે, તો તને કર્મ કર્યે શો બાધ હોય? ભલા! તું જો એમ કહેતો હો કે, "જ્ઞાની પુરુષની તો એવી સહજ દશા હોય છે, કે જેથી એને પાપપુણ્યથી બંધાવાપણું નથી, પરંતુ મારી હજુ એવી ભૂમિકા નથી, એટલે મને તો કર્મ કરવામાં પાપપુણ્યનો ડર છે," તો હું આગાઉ કહી ગયો છું, છતાં પુનરુક્તિ કરીને ફરીથી કહું કે તું કર્મથી ન ડર. કર્મથી ડર્યે કંઈ વળવાનું નથી અને કર્મ કર્યા વિના ચાલવાનું પણ [illegible] માટે આસક્તિ રાખ્યા વિના સતત (કાયમ)નું કર્તવ્ય કર્મ આચર.

(ડર માત્ર આસક્તિનો છે. જો તે ન હોય તો કર્મથી કશું ડરવાનું નથી કારણ કે) અનાસક્તિ રાખીને કર્મ આચરતા છતાં પુરુષ પરંતત્ત્વને પામી જાય છે.

નોંધઃ—

" મનુષ્યજીવન—જહાજથી જ પરંપદને બંદરે પહોંચાય છે માટે અનાસક્તિનો ધ્રુવ કાંટો જીવરૂપ સુકાનીએ બરાબર રાખવો જોઈએ. જ્ઞાનીને માટે તો એ દશા અભ્યાસ અને વૈરાગ્યના બળે "વિચરવું ઉદયાધીન પણ વીતલોભ જો." સહજ હોય છે. બીજાને એ દશા સહજ હોતી નથી માટે જ અનાસક્તિનો ધ્રુવ કાંટો રાખવો પડે છે. આવો પળે પળે ચીવટ રાખીને ચાલનારો સાધક પોતા માટે કયું કર્મ કરવા જોગ છે ને કયું કર્મ કરવા જોગ નથી, તે આપોઆપ શોધીને જ આચરણ કરશે.

આમ હોઈને એને હાથે નકામી ક્રિયા નહિ થાય, પાપક્રિયા તો નહિ જ થાય. કદાચ એ ભૂલ ખાશે કે તરત એવા જાગૃતનો આત્મા જ એને મૂંઝવી નાખશે અને ભૂલ સુધાર્યા પછી જ એને શાન્તિ વળવા દેશે. આવી સ્થિતિએ જતાં જતાં છેવટે એ આત્મામાં જ તૃપ્ત અને આત્મામાં જ સંતોષી સહેજે બની જશે. કોઈ પણ ભારી આફતો કે કોઈ પણ મોટી લાલચો પણ તેને ડોલાવી નહિ શકે." ગીતાકારે ઉપરના ત્રણ શ્લોકમાં આ બીના કહી દીધી.

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

કર્મ વડે જ સંસિદ્ધિ, પામ્યા છે જનકાદિકો;
લોકસંગ્રહ જોતાંય, તારે કર્મ કર્યાં ઘટે. (૨૦)

(અને કુરુવીર!) જનકાદિકો (કે જે ક્ષત્રિયવીરો થઈ ગયા તેઓ)- પણ કર્મદ્વારા જ પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. (એ રીતે) લોકસંગ્રહ તરફ દૃષ્ટિ કરીને પણ તારે કર્મ કરવાં જોઈએ.

વિચરી છેલ્લો આદર્શ પૂરો પાડી મોક્ષ સાધ્યો. આ રીતે જેમ જૈનસૂત્રો કહે છે કે તીર્થંકર પુરુષોના જીવનની એક પણ ક્રિયા એવી હોતી નથી કે જેમાંથી વિશ્વને આદર્શ ન મળે. શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા પણ એ જ કહે છે.

અનુકરણ કરવાનો સામાન્ય રીતે મનુષ્ય સ્વભાવ છે, એમ પણ ગીતાકારે કહ્યું, તે આપણે જાતે પણ અનુભવ્યું છે. અનુકરણ કરવાનો સ્વભાવ એ મૂળે તો સદ્‌ગુણ છે, પણ વિવેક ન રહે તો એ અંધ અનુકરણ થઈ જાય છે. એટલે સમદષ્ટિ પુરુષોની ફરજ છે કે મનુષ્યોના એ સદ્‌ગુણને પોતાની જીવનચર્યાદ્વારા પ્રેરણા આપવી. આથી એ અનુકરણમાં વિવેક અને વ્યવસ્થા બન્ને ભળે છે અને જગત તંત્ર શાન્તિપૂર્વક ચાલે છે. સહુ પોતપોતાના કર્મધર્મમાં અગાઉ કહ્યું તેમ અનુરક્ત રહીને વિકાસ સાધે છે. આ પરથી એ સહેજે ફલિત થાય છે કે જો એવા મોટા પુરુષો બીજાના આ જાતના સહજે થતા કલ્યાણ અર્થે પણ આત્માને અબાધક એવી શુદ્ધક્રિયા–સત્પ્રવૃત્તિ ન આચરે તો જગતની અવ્યવસ્થા વધે અને અવ્યવસ્થા વધે એટલે અહિંસાના, વિશ્વવત્સલતાના કે વિશ્વપ્રેમના સિદ્ધાંતમાં ગાબડું પડે અને જગતમાં અશાન્તિ વધી જાય. પ્રજાકીય સંસ્કૃતિની હિંસા એ બીજી બધી સ્થૂળ હિંસાઓ કરતાં મોટી હિંસા છે, કારણ કે પ્રજાના સ્થૂળ દેહના સર્જકો તો અનંત નીકળશે, પણ પ્રજાની સંસ્કૃતિના ઘડવૈયાઓ તો આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલા અને તે પણ ઘણે લાંબે ગાળે અને તે પણ ઘણા ક્ષેત્રોના ફાળા વચ્ચે જન્મશે. આ રીતે પણ સત્પ્રવૃત્તિ આચરણીય છે. છેવટની વિદેહી દશાને પામેલા પુરુષોની સહજ રીતે જ સત્પ્રવૃત્તિ થાય છે, એમાંથી આપો આપ લોકસેવા ફળે છે. પણ સમદષ્ટિ પુરુષોએ તો અપ્રમત્ત રીતે પ્રેરાઈને પણ સત્પ્રવૃત્તિ આચરવી જોઈએ.*

* જૈન આગમો માંહેલા શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ અને મહાભારત, ભાગવત અને છેવટે ગીતાજી માંહેલા શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માના જીવનના સ્થૂળ કલેવર

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

કર્મે આસક્ત અજ્ઞાની, કરે છે જેમ ભારત !;
તેમ જ્ઞાની અનાસક્ત, કરે લોક હિતેચ્છુક. (૨૫)
કર્મે આસક્ત અજ્ઞોનો, બુદ્ધિભેદ ન પાડવો;
આચરી યુક્તજ્ઞાનીએ, સૌ કર્મો અચરાવવાં. (૨૬)

(પ્યારા ભારત ! નિયત કર્મમાં સમજ ન પડે તો યજ્ઞાર્થ કર્મ આચરવાનું મેં કહ્યું. શાસ્ત્રવિહિત કર્મ કે વર્ણાશ્રમનાં કર્તવ્ય કર્મો કરવા પાછળ પણ એ જ રહસ્ય છે, છતાં બીજા અધ્યાયમાં હું કહી ગયો છું તે દૃષ્ટિએ પણ કર્મ કરવામાં હરકત નથી. કદાચ અહીં તને શંકા થાય કે, "જો જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બન્ને કર્મ કરે તો તે બન્ને વચ્ચે ફેર શો રહ્યો ?" પૃથા પુત્ર ! આ શંકાનું સમાધાન સ્પષ્ટ જ છે. જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીનું માપ તો એ બન્નેનાં અંતરંગ પરિણામ (ભાવ) ઉપરથી નીકળે છે; માત્ર બાહ્યક્રિયા પરથી નહિ ! માટે જ હવે તને કહું છું કે) ભારત ! કર્મમાં આસક્ત થઈને અજ્ઞાનીઓ જેમ કર્મ કરે છે, તેમ લોકસંગ્રહ કરવાની ઇચ્છા રાખી જ્ઞાનીએ અનાસક્તભાવે કર્મો કરવાં જોઈએ !

(વળી હે અર્જુન !) કર્મમાં આસક્ત એવા અજ્ઞાનીઓમાં બુદ્ધિભેદ ન ઉપજાવતાં (ન ઉપજે એવી કાળજી રાખીને) વિદ્વાન એવા યોગીએ (જાતે) સર્વ કર્મો આચરતાં આચરતાં (એમને પણ એ માર્ગે) પ્રેરવા જોઈએ !

અલબત્ત મોટું અંતર છે. પરંતુ અંતરંગ જીવન સર્વ સ્થળે આબેહૂબ મળતું છે. જૈન આગમો પણ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માનું સમદૃષ્ટિપણું અને લોકવત્સલતાને કારણે તેઓને આગામી ચોવીસીના તીર્થંકર તરીકે સ્વીકારીને પ્રભુ તરીકે પૂજ્યપાત્ર ઠરાવે છે. વૈદિક ગ્રંથોના તો એ પ્રભુ છે જ. આ રીતે તેઓ સત્પ્રવૃત્તિકાર હતા જ, પણ એમની સત્પ્રવૃત્તિમાં શી વિશેષતા હતી તે હવે ગીતાકાર કહે છે:—

નોંધ :—

અજ્ઞાનીનો અને જ્ઞાનીનો ફેર એટલો કે અજ્ઞાની આસક્તિપૂર્વક કર્મ આચરે છે. એથી એનું કર્મ આત્મમુક્તિ લાવવાને બદલે આત્મબંધન ઊભાં કરે છે, તેમજ લોકપ્રેરક થવાને બદલે લોકબાધક બને છે. જ્યારે જ્ઞાનીનું કર્મ અનાસક્તિમય હોઈને એમાં આત્માનું અને જગતનું એકમાત્ર કલ્યાણ જ થાય છે." ગીતાકારની આ વાત ગળે ઊતરી જાય તેવી છે. આપણે પોતે પણ જે ક્રિયાની પાછળ અનાસક્તિ જાળવી શકીએ છીએ, તે ક્રિયા સાદી કે સામાન્ય હોય તોય આપણને ખૂબ સંતોષદાયક નીવડે છે. જગતને પણ એ ક્રિયા બોજારૂપ નથી થતી, ઊલટી જગત પક્ષેય એ પ્રેરક અને સંતોષપ્રદ બને છે. પણ જ્ઞાન વિના અનાસક્તિ ઊગે નહિ. જૈન સૂત્રો પણ એમ જ કહે છે.

જૈન સૂત્રોમાં 'લોકસંગ્રહ' શબ્દ ભલે ન દેખાય, પણ એમાં રહેલો સ્થવિરકલ્પી મુનિ, એ ગીતાનો યોગયુક્ત વિદ્વાન જ છે. જૈન સંઘના બંધારણમાં સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એમ બન્ને આશ્રમોના સાધકોને સાંકળી લીધા છે. ઉપરાંત ચારે વર્ણોના લોકોનો એમાં સમાવેશ છે, એટલે આપોઆપ લોકસંગ્રહ થાય જ છે. હા, એટલું ખરું કે જૈન સૂત્રો સાફ સાફ કહે છે કે "તું આત્મા તરફ જોજે; જગત તરફ ન જોઈશ." ગીતાકારે પણ ઉપરના છવ્વીસમા શ્લોકમાં એ જ વાત કહી દીધી કે "તું કર્મસંગી અજ્ઞાનીઓમાં બુદ્ધિભેદ ન જન્માવીશ, માત્ર તારા સિદ્ધાંતભણી નજર રાખી કામ કર્યે જજે, એટલે એ લોકોને આપોઆપ તારા ભણી આવવાની પ્રેરણા થશે." લોકસેવકોએ દેશસેવકોએ કે સમાજસેવકોએ આ વાત બહુ કાળજીપૂર્વક ધારી રાખવાની છે. તેઓ જ્યાં જ્યાં પાછા પડે છે, ત્યાં ઉપર બતાવેલી ગીતાકારની અમૂલ્ય શિખા-

જેઓ ઉશ્કેરાટને જ પ્રગતિ માનનારા છે, તેઓ તો બુદ્ધિભેદને જ જન્માવવાના નિમિત્તરૂપ થઈ પડે છે.

બુદ્ધિભેદ જન્માવવો એ આત્મઘાત કરાવવા બરાબર છે. દેહ-ઘાત કરાવવાના પાપ કરતાં આત્મઘાત કરાવવાનું પાપ અતિ ભયંકર છે. કારણ કે મનુષ્યના અંતરમાંથી જે સતનું ઝરણું નીકળે છે, તેને એ (બુદ્ધિભેદનો દોષ) સૂકવી નાખે છે. જેનો બુદ્ધિભેદ થાય છે, તેનો આત્મા જ શંકાશીલ બની જાય છે અને તે મોક્ષમાર્ગ માટે અપાત્ર ઠરે છે. જૈન સૂત્રોમાં બુદ્ધિભેદવાળાને અભવ્ય જીવો કહ્યા છે અને એવી બુદ્ધિભેદને જન્માવવાની પ્રવૃત્તિ કરનાર તે અગાઉ કહી ગયા તેમ વિરાધક કહ્યા છે. એટલું જ નહિ બલ્કે મહામોહનીય કર્મના માલિક બતાવી એની અપાર ભીષણતા સમજાવી છે. " આવા દોષથી બચવા ઇચ્છનાર સમદૃષ્ટિ પુરુષે, બીજાઓ પોતાના સત્યને વળગે જ એવો મોહભર્યો હઠાગ્રહ ન રાખવો. વટાળવૃત્તિથી તો સો ગાઉ દૂર રહેવું. વાણીનો પણ અતિ વ્યય ન કરવો. નામ જુદાં હોવા છતાં, ભાવે તો સહુ એક જ છે, એટલે સૌ ભલે પોતાને ઇષ્ટ લાગે એને ભજે, પોતાને જે સહેજે મળ્યો તે ધર્મને પણ ભલે ભજે. સમદૃષ્ટિપુરુષ માત્ર પોતાના સૂઝેલા સત્યને બરાબર વફાદાર રહે. વર્તન, વાણી અને વિચાર એક સરખાં રાખે. નમ્ર અને નિખાલસ રહે. આમ સત્ય-આચરણ દેખીને લોકો તો જરૂર ખેંચાવાના જ છે, એટલે એવા શ્રદ્ધાળુ જનોને પોતાની સમદૃષ્ટિ બરાબર જાળવી લાલચથી લોભાયા વગર અને આફતથી અટકાયા વગર પ્રેરણા આપ્યા કરે. આમ વર્તવાથી એના દ્વારા અજ્ઞાની આસક્તોને પણ જ્ઞાની અનાસક્ત કર્મયોગી બનવાનું પ્રબળ નિમિત્ત-કારણ મળી રહે છે. આ જ જીવનવિકાસ અને જગદુદ્ધારનો અજોડ માર્ગ છે આવું મહાસૂત્ર, ગીતાકારના સંક્ષિપ્ત સૂત્રમાંથી આપણે કાઢી શકીએ છીએ. જૈન સૂત્ર શ્રી આચારાંગ અને શ્રી સૂયગડાંગમાં સૂત્રકારે, સાધકને અને વક્તાને આવી જ શિખામણ

આવી છે. પણ અર્જુનને પ્રશ્ન એ થાય છે કે 'પોતે
એટલું જ નહિ પણ આવે શું કે અનાસક્ત ભાવે કરવાં
કર્મફળ ઈશ્વરીના અધિકારની વસ્તુ નથી. એ તો
પણ પોતાનાં કર્મ ત્યારે જીવોને પ્રેરક થાય, ત્યારે
સાક્ષાત્ ભોગવાના અને વિરોધીઓ નિંદા પણ કરવાના.
એનું કેમ આવડાવ કરવું? વળી અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિને
વિના જ્ઞાની એમને શી રીતે પ્રેરી શકે?' એના ઉત્તરમ
કૃષ્ણ કહે છે :—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्म
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालये

કરાતાં કર્મ બો રીતે, પ્રકૃતિના ગુણો થ
વિમૂઢાત્મા અહંકારે, " કર્તા હું " એમ માનતો

તત્ત્વજ્ઞ તો મહાબાહુ ! ગુણ કર્મ જુદાં જુ
" ગુણોમાંહે ગુણો વર્તે ", એમ માની ન ચોંટતો

પ્રકૃતિના ગુણે મૂઢો, રામે છે ગુણકર્મમાં
તેવા મંદ અધૂરાને, પૂર્ણે ન ચળાવવા

(મારા અર્જુન!) બધા પ્રકારે (હું છે.) કર્મ (મા
ગુણો (ની સહાય)થી જ કરાય છે. (જે દેહાદી એમ માને
કે હું છું કે આ મેં કર્યું છે, તે માત્ર એની અહંતા અ
લીધે જ છે. પ્રકૃતિના ગુણોમાં આસક્ત થયેલો જે આત્મા વિ
એ) વિમૂઢાત્મા અહંકારને લીધે, કર્તા હું છું એમ માને છે.

ું તું એક ક્રિયે આરંભ : –) રજોગુણથી (કામાદિ) ઉપજેલો આ કામ
ને રજોગુણથી ઉપજેલો આ ક્રોધ (તે બન્ને ઠોંગા પરકાર જેવા નથી)
ઘણા ખાઉધરા અને મહા પાપી છે. એ (બે) જ આ વૈરી (તારે)
રી જાણવા

(હે અર્જુન ' એ માગ કે ક્રોધ જડ છે કે ચેતન છે. ક્યારે
આંતરમાં પણ પડવાની તારે જરૂર નથી. એ કેટલાક ચેતનમાં જ
ઉપજે છે માટે ચેતનનો વિકાર છે અને પ્રકૃતિ માંહેના રજોગુણથી ઉપજે
છે માટે પ્રકૃતિનો વિકાર છે. એમ એ ચેતન પણ છે, અને જડ પણ છે
કોઈ દર્શન એને એકાંતે ચેતન કહે છે, તો વળી કોઈ દર્શન એને એકાંતે
જડ કહે છે. પણ બન્નેનું એ સત્ય સાપેક્ષ સત્ય છે. એટલે કે અપેક્ષાવાળું
સત્ય છે. વળી પ્રિય કૌંતેય ! આત્માનો વિકાર આત્માને અને પ્રકૃતિ
અથવા પ્રકૃતિનો વિકાર પ્રકૃતિને અને આત્માને કેમ બાધા પહોંચાડે ? એ
પણ શંકા તું કરીશ નહિ. જોને આ તારા હંમેશના અનુભવની જ ચીજમાં
શું એવું નથી બનતું ?) (જેમ કાષ્ઠ અને અગ્નિના સંયોગથી ઉપજેલા)
ધૂમાડા વડે, અગ્નિ (ઢંકાઈ) અવરાઈ જાય છે, જેમ અરીસાને (વારંવાર
હાથ અડાડવાથી થયેલો પરસેવા રૂપી) મેલ (એને જ) આવરણરૂપ થાય
છે, અને જેમ (ગર્ભ અને માતાના પેટના સંગથી ઉપજેલી) ઓરથી
ગર્ભ ઢંકાઈ જાય છે, તેમ (એ વિકારોએ આ બધું ઘેરી લીધું છે.) એ
(કામાદિ શત્રુ) વડે આ બધું ઢંકાયેલું છે.

નોંધ:—

ઉપરના બે શ્લોકમાં ગીતાકારે દર્શનમાત્રના ઝઘડાનો નીવેડો
કરી દીધો. સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ
સામ્યાવસ્થાને પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે. અને જો પ્રકૃતિનો
સ્વાભાવિક ગુણ હોય તો એ સુખદુઃખની કરનારી કે ભોગવના
બની શકે જ નહિ. એ જ રીતે પુરુષ એ નિર્ગુણ જ રહે ત્યાં
એને સુખ દુઃખ નડે જ નહિ એટલે ખરી વાત એ છે કે કાર
કાર્ય અને કર્તાપણામાં પ્રકૃતિ હેતુ (એટલે મુખ્ય કારણ) રૂપ
સુખ દુઃખના ઉપભોગમાં પુરુષ હેતુ (એટલે મુખ્ય કારણ)

છે. પણ એ બન્નેના સંગથી જ આ જગત નાટ્ય શરૂ થાય છે. એ નાટ્યભૂમિના સૂત્રધારો તે કામ અને ક્રોધ. જૈનસૂત્રો કામને ઠેકાણે રાગ અને ક્રોધને ઠેકાણે દ્વેષ શબ્દ વાપરે છે. શ્રીકૃષ્ણગુરુ રજોગુણથી કામ, ક્રોધ ઊઠે છે એમ કહે છે એટલે રજોગુણ એ જ જૈનસૂત્રો માંહેલો રાગ. રાગની સામી બાજુ દ્વેષ છે, તેમ કામની સામી બાજુ ક્રોધ છે. રાગદ્વેષમાંથી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભની કષાય ચોકડી જન્મે છે એમ પણ જૈનસૂત્રો કહે છે. આ મુજબ આબેહૂબ રીતે ગીતા અને જૈનસૂત્રોનો સમન્વય થઈ રહે છે, એ વિષે હવે વાચકને શંકા ન રહેવી જોઈએ.

શ્રીકૃષ્ણગુરુ જેમ અગ્નિને ધૂમ, અરીસાને મેલ અને ગર્ભને ઓળ ઘેરી લેવાનાં દષ્ટાંતો આપે છે, તેમ જૈન સૂત્રોમાં વાદળ સૂર્યને ઘેરી લે છે તેમ આત્માને આ રાગાદિ રિપુઓ ઘેરી લે છે એમ કહેવાયું છે. સુખદુઃખનો કર્તા-ભોક્તા આવો રાગાદિ રિપુઓ વડે ઘેરાયેલો આત્મા પોતે જ છે એવા જૈન સૂત્રોના કથનનો મર્મ પણ આથી સહેજે સમજાશે. "આત્માના સ્વાભાવિક ગુણોમાં કશોય દોષ નથી તેમ પુદ્ગલના સ્વાભાવિક ગુણોમાં પણ કશોય દોષ નથી. એજ રીતે પુરુષના સહજગુણોમાં કશોય દોષ નથી તેમ પ્રકૃતિના સહજગુણોમાં કશો દોષ નથી" એ વાક્ય વિષે પણ હવે કોઈને વિરોધ નહિ જ લાગે.

વળી જેમ જૈનસૂત્રો કહે છે કે, મોહનીયનું મૂળ અજ્ઞાન છે અને આત્મા તો જ્ઞાની છે. તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ ગુરુ પણ કહે છે:—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

જ્ઞાનીનું જ્ઞાન ઢંકાયું, કૌંતેય ! [illegible]:
દુષ્પૂર નિત્યના વૈરી, એ અસંતોષ અગ્નિથી. (૩૯)

ઇંદ્રિયો મન ને બુદ્ધિ, એનાં આધાર સ્થાન છે;
એ વડે જ્ઞાન ઢાંકી એ પમાડે મોહ દેહીને. (૪૦)

વળી હે (કુંતીમાતાના તનય) કૌંતેય ! (આત્મા મૂળે તો જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. છતાં એ) જ્ઞાનીનું જ્ઞાન જ્ઞાનીઓના વૈરી એવા એ કામ વડે ઘેરાયું છે. ઉપરાંત એ કામરૂપી અગ્નિ, દુઃખે કરીને પૂરાય એવો છે, (જેમ અગ્નિમાં ગમે તે હોમો તે બધું સ્વાહા કરી જાય, તેમ કામ ભોગોના ઉપભોગથી કદી તૃપ્ત થતો નથી; ઊલટું અગ્નિમાં ઘી હોમવાથી જેમ એ વૃદ્ધિ પામે તેમ વૃદ્ધિ પામે છે.)

(ભારત ! તને કદાચ એવી શંકા થશે કે એ કામ એવો કેવો કે અનંત શક્તિના ધણી આત્માને ઘેરી શકે ? પણ એ વિષે તો મેં આગળ ખુલાસો કર્યો જ છે. છતાં વિશેષમાં કહું કે જેમ ધૂમાડાને હવા વગરનું સ્થાન મળે તો જ એને આધારે અગ્નિને ઘેરી લે છે, તેમ ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિના આધારે જ આત્માના જ્ઞાનને એ કામરૂપી શત્રુ ઘેરી લે છે, માટે જ કહું છું) ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ કામનાં નિવાસસ્થાન કહ્યાં છે. (એમની ઓથે રહીને) એ દ્વારા એ (કામ-ક્રોધ) દેહધારીના જ્ઞાનને રૂંધી નાખી દેહધારી (આત્મા) ને મોહમાં નાખે છે.

નોંધ:—

કેટલાક ટીકાકારો જ્ઞાનીને પણ કામ મૂંઝવે છે એવો અર્થ કરે છે, પણ અહીં જ્ઞાની શબ્દથી ગીતાકાર આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે; છતાં કેમ મૂંઝાય છે એનો ખ્યાલ આપવા માગે છે. જે સ્થિતપ્રજ્ઞ જ્ઞાની હોય છે તે કામની જાળમાં ફસાતો નથી, પણ સામાન્ય કોટીના દેહધારીઓ ફસાઈ જાય છે. આવો અર્થ લેતાં, જ્ઞાની પ્રકૃતિને જ વળી ચેષ્ટા કરે છે, અને સામાન્ય ભૂતો પ્રકૃતિને અનુસરે ... આગળ આવેલા શ્લોકનો પણ મેળ મળી રહે છે. વળી

જ્ઞાનીનું જ્ઞાન ઢંકાયું, એ કામ [illegible] નથી;
દુષ્પૂર નિત્ય વેરી, એ [illegible] અગ્નિથી. (૩૯)
ઇંદ્રિયો મન ને બુદ્ધિ, એનાં આધાર સ્થાન છે;
એ વડે જ્ઞાન [illegible] એ [illegible] મોહ દેહીને. (૪૦)

વળી હે (કુંતીમાતાના તનય) કૌંતેય ! (આત્મા પોતે તો જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. છતાં એ) જ્ઞાનીનું જ્ઞાન જ્ઞાનીઓના વેરી એવા એ કામ વડે ઘેરાયું છે. ઉપરાંત એ કામરૂપી અગ્નિ, દુઃખે કરીને પૂરાય એવો છે, (જેમ અગ્નિમાં ગમે તે હોમો તે બધું સ્વાહા કરી જાય, તેમ કામ ભોગોના ઉપભોગથી કદી તૃપ્ત થતો નથી; ઊલટું અગ્નિમાં ઘી હોમવાથી જેમ એ વૃદ્ધિ પામે તેમ વૃદ્ધિ પામે છે.)

(ભારત ! તને કદાચ એવી શંકા થશે કે એ કામ એવો કેવો કે અનંત શક્તિના ધણી આત્માને ઘેરી શકે ? પણ એ વિશે તો મેં અગાઉ ખુલાસો કર્યો જ છે. છતાં વિશેષમાં કહું કે જેમ લાકડાને દવા વગરનું સ્થાન મળે તો જ એને આધારે અગ્નિને ઘેરી લે છે, તેમ ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિના આધારે જ આત્માના જ્ઞાનને એ કામરૂપી શત્રુ ઘેરી લે છે, માટે જ કહું છું) ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ કામનાં નિવાસસ્થાન કહ્યાં છે. (એમની ઓથે રહીને) એ દ્વારા એ (કામ-ક્રોધ) દેહધારીના જ્ઞાનને રૂંધી નાખી દેહધારી (આત્મા) ને મોહમાં નાખે છે.

નોંધઃ—

કેટલાક ટીકાકારો જ્ઞાનીને પણ કામ મૂંઝવે છે એવો અર્થ કરે છે, પણ અહીં જ્ઞાની શબ્દથી ગીતાકાર આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે; છતાં કેમ મૂંઝાય છે એનો ખ્યાલ આપવા માગે છે. જે સ્થિતપ્રજ્ઞ જ્ઞાની હોય છે તે કામની જાળમાં ફસાતા નથી, પણ સામાન્ય કોટીના દેહધારીઓ ફસાઈ જાય છે. આવો અર્થ લેતાં, જ્ઞાની પ્રકૃતિ-ની ચેષ્ટા કરે છે, અને સામાન્ય ભૂતો પ્રકૃતિને અનુસરે ગાઉ આવેલા શ્લોકનો પણ મેળ મળી રહે છે. વળી

જો

શ્રીકૃષ્ણગુરુ શું કહેવા માગે છે, તે પણ ખુલ્લું થઈ જાય
ુ છે કે પ્રકૃતિનો નિગ્રહ નકામો છે, પણ કામનિગ્રહ કામનો
ણકે આત્માનો શત્રુ પ્રકૃતિ નથી પરંતુ આત્માનો શત્રુ કામ
ને તે કાયમનો શત્રુ છે. જૈન ન્યાયની શૈલી પ્રમાણે તે આત્માનો
ક ગુણ છે. અને એ આત્માની પડખે રહી જીવતો રહે છે.
આત્મા એને પડખું આપવું છોડી દે તો એ લય પામે છે. પણ
મા એને પડખું આપે છે એટલે ઇંદ્રિય, મન, બુદ્ધિ આદિ પર
પનો સંબંધ થતાં જ આત્માની વિભાવ પરિણતિ થાય છે, એટલે
આત્મા કામને લીધે મૂર્ચ્છિત થાય છે.

આ વાત તો સહુને સમજાય એમ છે કે કામ એ આત્માનો
તુ છે. કદી એનો અને આત્માનો મેળ મળવાનો જ નથી. વળી એ
પણ નક્કી છે કે આત્માને પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપનું ભાન થાય
એટલે એ કામની પડખે કદી ઊભો રહેવાનો નથી અને જો એમ
થાય તો જેમ વાયુથી ધૂમાડો વિંખાઈ જાય છે ને અગ્નિ મોકળો
થાય છે, તેમ આત્માનો પ્રકાશ પૂર્ણ ખીલી ઊઠે તેમ છે. પણ પ્રશ્ન
એ થાય છે કે કામ આટલો ક્રૂર, ભૂખ્યો અને સદાનો શત્રુ હોવા
છતાં આત્મા સમજતો કેમ નથી ?

શ્રીકૃષ્ણગુરુએ એનું સમાધાન પણ આપી દીધું કે એને (કામને)
દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિનો આધાર મળે છે ત્યાં લગી એ આત્માને
મૂંઝવવાનો છે. એટલે મૂંઝાયેલો માણસ યથાર્થ સમજી કે વિચારી
(કેમ શકે ? એટલે જ સૌથી પહેલાં એને જેમના તરફથી આધાર
મળે છે, એમને આત્માએ પોતાના કાબૂમાં લેવા જોઈએ. જેમ કુશળ
વૈદ્ય અસાધ્ય રોગીની ચિકિત્સા કરવામાં પ્રથમ રોગ વધવાનાં અને
રોગને આશ્રય મળવાનાં કારણોને કાબૂમાં લે છે, અને પછી રોગને
નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ પહેલાં ઇંદ્રિયાદિ (કામનાં આધા
સ્થળો)ને કાબૂમાં લઈ પછી કામનું કાસળ કાઢવું જોઈએ. શ્રીકૃ

નોંધઃ—

માત્ર ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખવાથી પતી ગયું, એમ રખે કોઈ માની લે! એટલે શ્રીકૃષ્ણ ગુરુએ નીચે પ્રમાણે આખો ક્રમ આપી દીધો. આ પરથી ફલિત એ થયું કે ઇંદ્રિયોને વશ કર્યા પછી મનને વશ કરવાનું (મનને વશ કરવા માટે જ ઇંદ્રિયોને વશ રાખી છે એમ ઇંદ્રિયો વશ રાખનારે) ન ભૂલવું જોઈએ અને મન વશ થયા પછી પણ જેમ કોઈ દર્શનકાર એને જ મુક્તિ માની લે છે તે પણ બરાબર નથી, કારણકે મનથી પર બુદ્ધિ છે. એને પણ કાબૂમાં લેવી જોઈએ અને વળી બુદ્ધિને સુદ્ધાં ટેકો આપનાર જે આત્મા છે, તે જ કામરૂપ આત્મા ખરો વૈરી છે. માટે એને મારવાનું નિશાન છેવટે ન ભૂલવું જોઈએ. આ પરથી મોક્ષ, મુક્તિ કે નિર્વાણ એ કેટલી મોંઘી વસ્તુ છે, એનો સાધકને કંઈક ખ્યાલ આવશે.

જૈન સૂત્રોમાં આ વિષયને ભારે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચવામાં આવ્યો છે. ત્યાં ઇંદ્રિયોના (નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ, લબ્ધિ અને ઉપયોગ એવા) ચાર પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે. શરીરોના (ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ એમ) પાંચ ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે અને તે ક્રમપૂર્વક એક બીજાથી સૂક્ષ્મ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે, એ વિજ્ઞાનને વધુ વિસ્તારથી જોવું હોય તો વાચક શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં જોઈ લે.

હવે ઉપસંહાર કરતાં શ્રીકૃષ્ણગુરુ ઉપરની જ વાતને નક્કર રૂપે કહે છે :—

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

એમ બુદ્ધિ થકી સૂક્ષ્મ આત્માને થંભી આત્મથી;
મહાબાહો! દુરાસાધ્ય કામરૂપ રિપુ હણ. (૪૩)

એમ (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) બુદ્ધિથી પર (સૂક્ષ્મ) રહેલા આત્માને આત્માવડે થંભી રાખી એ (આત્મા સાથે રહેલા અને) દુઃખે કરીને શોધી શકાય એવા એ કામરૂપી શત્રુને હે મહાબાહો ! (હે મોટી ભુજાવાળા !) તું મારી નાખ.

નોંધ:—

આત્મા એક હોવા છતાં એના ત્રણ પ્રકારો આ રીતે થાય છે (૧) બહિરાત્મા (૨) અંતરાત્મા (૩) પરમાત્મા. અહીં કહે છે કે બુદ્ધિથી પર રહેલો આત્મા–અંતરાત્મા મૂળે શુદ્ધ છે. પરમાત્મ સ્વરૂપથી અભિન્ન છે પણ શરીર સાથે હોઈને એને અંતરાત્મા કહેવામાં આવે છે અને એટલે અંશે એને પરમાત્માથી જુદો ગણવામાં આવે છે. તેનો આશરો લેવો જોઈએ. તેની સાથે જ કામરૂપ શત્રુ મિત્રની જેમ ઓતપ્રોત થઈ જાય છે. ત્યારે તેને બહિરાત્મ દશા કહેવામાં આવે છે. " એવા બહિરાત્મ ભાવને અંતરાત્મ ભાવથી થંભાવીને પછી એ બહિરાત્મ દશામાં આત્મા સાથે જોડાયેલા એવા કામરૂપ શત્રુને મારી નાખ, પણ યાદ રાખજે કે એ કામરૂપી શત્રુ એવો તો બહુરૂપી છે કે એની મૂળ દશામાં એને પકડી પાડવો બહુ કઠણ છે. માટે ખૂબ સાવધાન રહી એને અસલી સ્થિતિમાં પકડીને હણજે, નહિ તો વળી એની એ જ દશા રહેવાની, આમ અર્જુનને ઉદ્દેશીને શ્રીકૃષ્ણગુરૂએ કહ્યું. હવે વાચક બરાબર સમજશે કે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને મુખ્યત્વે શું કહેવા માગે છે? વાચક સળંગ ગીતા તપાસી લે, પણ ક્યાંય તું " દુર્યોધનને હણ કે એની સેનાને હણ અથવા કૌરવોને હણ.× " એ વાત નહિ આવે. પણ અહીં એમણે ' હણ ' પ્રયોગ વાપર્યો, એટલે એ મુખ્ય વાત એ કહેવા માગે છે કે કુરૂક્ષેત્રના આ સ્થૂળ યુદ્ધના મૂળમાં તો માનવીમાં

× અગિયારમા અધ્યાયમાં આવેલા ' હણ ' પ્રયોગનો ખુલાસો ત્યાં કર્યો જ છે.

[illegible] અને [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible]. [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] છે.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible]. છે,
[illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી, પણ [illegible] [illegible]
[illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી. પણ
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].
[illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]." [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] પણ [illegible] ([illegible]) [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
છે, પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે; [illegible]
([illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]) અને [illegible]
[illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના ચાર ચાર પ્રકારો વર્ણવ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણગુરુદેવે જે વાત સંક્ષેપે કહી તેનો ત્યાં ખૂબ વૈજ્ઞાનિક ઢબે વિસ્તાર થયો છે. જિજ્ઞાસુ વાચક "સિદ્ધિનાં સોપાન" માંથી એ રસપૂર્વક વાંચી શકશે.

શ્રીકૃષ્ણગુરુની પરિભાષા પ્રમાણે ઇંદ્રિયો સંબંધી રાગ કરતાં મન સંબંધી રાગ સૂક્ષ્મ છે. મન સંબંધી રાગ કરતાં બુદ્ધિ સંબંધી રાગ અને બુદ્ધિ સંબંધી રાગ કરતાં આત્મા સંગી રાગ સૂક્ષ્મ છે. આત્મા સંગી રાગ એ જ કામરૂપ. દેહ છતાં એને મારી પછી જ ખરો વિજય મળ્યો ગણાય. જૈન શાસ્ત્રો પ્રમાણે એ દશાને ક્ષીણકષાય ગુણસ્થાન દશા ગણાય. એટલે કે ૧૨મું ગુણસ્થાન. આટલે દૂર આવ્યા પછી સદેહ મુક્તિ થઈ જ ગઈ. અને દેહ છૂટ્યા પછી એવટે અપુનર્જન્મ દશા.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुनकर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

'ॐ तत् सत्' એ પ્રમાણે શ્રી ભગવાને ગાયેલી, ઉપનિષદો પૈકી બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગ શાસ્ત્રના સમન્વયવાળા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના આ સંવાદમાં કર્મયોગ નામનો ત્રીજો અધ્યાય પૂરો થયો.

ત્રીજા અધ્યાયનો ઉપસંહાર

અર્જુનની સમજમાં "ધર્મ અને વ્યવહાર બેય સાવ નોખી અને પરસ્પરનો મેળ ન મળે તેવી વસ્તુઓ છે" એમ હતું. આ પરથી એણે માન્યું હતું કે "જો કર્મ કરવાની કે ક્રિયા કરવાની જરૂર હોય તો યજ્ઞયાગાદિ ધર્મ્ય કર્મક્રિયા કરવાની જરૂર હોઈ શકે," પણ એ વિષે તો શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માનો અભિપ્રાય બીજા અધ્યાયમાં એ થયો કે "અજ્ઞાનીની એ યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયા બહુ જ તુચ્છ ફળ આપે છે અને ચિત્તસ્થિરતા ન જાગવા દેવાના નિમિત્તરૂપ બની મોટો ગેરલાભ ઊભો કરે છે, અને જ્ઞાનીને તો (જ્ઞાન થયા પછી) એવી ક્રિયાની ખાસ અનિવાર્ય જરૂર છે જ નહિ." એ અભિપ્રાય પરથી અર્જુને ધારી લીધું કે જો શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા આવા ધર્મ્ય ક્રિયાકાંડોને પણ તુચ્છ બતાવે તો પછી "तस्माद् युध्यस्व भारत !" યુદ્ધ જેવાં વ્યાવહારિક કર્મો કે જેમાં નરી હિંસા જ સંભવે છે, તેવા પાપમાં મને શા માટે ગોજાવાનું કહે છે?"

આ પરથી એ ખૂબ મૂંઝાઈ ગયો. એની બુદ્ધિને આઘાત પણ લાગ્યો. જરા શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા પર ખિજાઈ જવા જેવો થઈ ગયો. પણ એના મુખ સામે જોઈ એને શરમ લાગી. છેવટે એણે હિંમત ભેગી કરીને ભોળા ભાવે કહ્યું:—

આય ખરું ને તેય ખરું એવું સંદેહવાળું બોલીને ખીચડો કાં કરી નાખો છો? શું મને મૂંઝવીને મારી નાખવો છે? નરક કરતાં પણ વધુ દુઃખ આ મૂંઝવણમાં થાય છે. મારે બીજી લાંબી

ધ્યાનમાં નથી પડતું. તો એ જ આ — કેવું લાગે છે — બોલો? મારું કલ્યાણ શામાં છે!

શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ અર્જુનને જ કહ્યું, "અર્જુન! મૂંઝાઈ જા, મા. તેમ ઓછું પણ લગાડ મા. હું તને મૂંઝવી મારવા કે હેરાન કરવા નથી માગતો, પણ તું કોઈ ભ્રમમાં ન પડી જાય, એ ખાતર એકની એક વાતની જુદીજુદી દૃષ્ટિએ ગોખણપટ્ટ કરું છું. તને મારી વાત અત્યારે લાંબી પીંજણ જેવી અને નીરસ લાગે છે. પણ તું જ્યારે સમજીશ ત્યારે એ સૂત્ર જેવી સરળ, સુંદર સંકલનાબંધ અને રસિક લાગશે. તારું એમ કેમ થાય? મારી પણ એ એક જ અભિલાષા છે પણ ભાઈ! ઉતાવળે કંઈ આંબા ન પાકે! ધીરો થા અને સ્થિર ચિત્તે સાંભળ."

સાંખ્ય અને યોગ એવી બે શ્રેણીઓ તરફ લોકો નિષ્ઠા ધરાવે છે. પણ તે નિષ્ઠામાં એકાંતિકપણું હોવાથી તે સાધક નીવડી તો દૂર રહી પણ ઊલટી કેટલીક વાર તો બાધક જ થાય છે. ખરી રીતે એ બેય નિષ્ઠાઓ એક જ ધ્યેયલક્ષી હોવી જોઈએ, અને છે. કર્મથી જ બીરુ થઈને ભાગતા ફરવાથી કંઈ કર્મથી થોડું જ છુટાય છે? તેમ કર્મને એકાંતે ત્યાગવાથી જ કંઈ સિદ્ધિ થોડી જ મળે છે? પ્રકૃતિના રજોગુણ, તમોગુણ અને સત્ત્વગુણથી જોડાયેલો કોઈ પણ દેહધારી એકે ક્ષણ નિષ્ક્રિય રહી શકતો નથી, રહી શકે પણ નહિ. હા; હાથપગને નિષ્ક્રિય રાખી કોઈ એદી આળસુ બની જાય, તો જુદી વાત છે. પણ એથી શું વળ્યું?

"ધાર, કે એક માણસનું મન પાપમય વિકલ્પો કરે છે. શું તેને બંદીખાનામાં પૂરવાથી જ એ પાપમય વિકલ્પો ચાલી જવાના! તારી જ દશા જોને? અત્યારે તારાં અંગ તો નિષ્ક્રિય છે, છતાં મન કેટલું સક્રિય છે? શું તારાં અંગો બાંધી રાખવાથી એ બંધા- છે? એવી કોઈ પ્રવૃત્તિ કરે તો લોકો જ કહેવાના કે એ

મિથ્યાચાર કરી રહ્યો છે. પણ જો એ જાતે જ મન
મય વિકલ્પો છોડી દે અને કર્મેંદ્રિયોથી પ્રવૃત્તિ કરે
પ્રવૃત્તિ નહિ કરે કે એને બંદીખાનામાં પુરાવું પડે
વાત જ એ છે કે જેમ આંખવાળાને આંખ મીંચ
ક્રિયા અનિવાર્ય છે અને એમાં એને કશું જોર પ
દુઃખ થતું નથી, તેમ જ દેહધારીને સ્વાભાવિક કાજ
એને એના વિના ચાલતું નથી અને પ્રકૃતિનિયત
નથી, એટલે કર્મેન્દ્રિયો રોકનાર મિથ્યાચારી કરતાં
વધુ સારો !"

"પ્રિય પાર્થ ! હા, અહીં એક વાતનો ખુલાં
કર્મ સાથે પાપ, પુણ્યની સાંકળ જરૂર જોડાયેલી
દેહધારી જીવ બંધાય છે એ વાત પણ ખરી;
કર્મેન્દ્રિયોને રોકવા માત્રથી કાંઈ ટળી જાય તેમ ન
પણ યાદ રાખવું કે જે યજ્ઞાર્થે કર્મ આચરે છે, તેને
થતી નથી અને તેથી તે કર્મ એને બંધનકર પણ

"અર્જુન ! તું જાણતો જ હશે કે યજ્ઞ તો
સર્જ્યો છે એટલે કે એ સૃષ્ટિ સનાતન છે."

યજ્ઞ એટલે ધર્મમય પુરુષાર્થ. ધર્મમય
દિવ્યતાનું કલ્પવૃક્ષ છે. ધર્મમય પુરુષાર્થથી અર્થ
આપોઆપ મળે છે. આ માટે જ પ્રાચીન કાળમાં પ્ર
ઓછો હતો ત્યારે એ જ બ્રહ્માના મુખમાંથી આ
વવામાં આવેલું. પ્રાચીન વેદશાસ્ત્રોમાં પણ તું એ
પરિભાષા આ હતીઃ

"પ્રજા જોઈતી હોય તો યજ્ઞ કરો, દેવને પ્ર
પૂજો. એથી ઇચ્છેલી વસ્તુની સિદ્ધિ થશે. તમે દેવને

મને સંતોષશે. જેમ દેવો માત્ર ભાવભરી પ્રસાદીના વાસનાના ભૂખ્યા છે, તેમ તમે પણ ભાવભરી પ્રસાદી જ લેજો. બધું એકલા જ ઓહિયાં ન કરતા! તો એ માર્ગે પણ તમે પરમકલ્યાણ પામી શકશો. તમને જે મળે છે તે દેવનું છે. જો એમને આપ્યા વિના ખાશો તો ચોર ગણાશો. બીજી વાત એ કે યજ્ઞપ્રસાદી જમતાં પહેલાં સંતોને (નિઃસ્પૃહી–સત્યાર્થી) અને સુપાત્રોને ભૂલશો નહિ. સંતોને અને સુપાત્રોને પણ એ યજ્ઞપ્રસાદી આપજો, એથી તેઓને સાત્ત્વિક ખોરાક મળશે ને તેઓ તે ખોરાકમાંથી શક્તિ મેળવી સત્યાચરણ કરી પાપથી છૂટશે. ફરીથી સાંભળજો કે જે (દિવ્યતા-લક્ષી સુપાત્રો) દેવોનો અને બીજાનો ભાગ કાઢ્યા વિના માત્ર પોતા કાજે ખાય છે, તે પાપ જ ખાય છે એટલું જ નહિ પણ અહીં તે શ્રમચોર, ઇંદ્રિયારામી અને જગતને બોજારૂપ છે, તેમ પરલોકમાં પણ જમની શિક્ષાને પાત્ર છે" આજે હું નવીન પરિભાષામાં તે આ રીતે કહું:—

"યજ્ઞ એટલે ધર્મમય પુરુષાર્થ. તે દ્વારા જ અર્થોપાર્જન કરો. આથી અપરિગ્રહ વ્રત સહેજે આરાધવું જ પડશે. કારણ કે જ્યાં પરિગ્રહવાદ આવશે ત્યાં ધર્મમય પુરુષાર્થ કદી જ નહિ હોય. કામનાને રોકવા સદાય તત્પર રહો, છતાં ન રોકાય તો ધર્મથી એને રંગો. ધર્મમય પુરુષાર્થી વિકારતૃપ્તિ ખાતર કદી ગૃહસ્થાશ્રમને દૂષિત નહિ કરે, એટલે એ સંયમ ધર્મને સહેજે અંતઃકરણપૂર્વક જ સ્વીકારશે. આથી એવા ગૃહસ્થાશ્રમીની પ્રજા પણ ધર્મપ્રેમી હશે, જેને પરિણામે માનવતા અને દિવ્યતા બન્નેનો સહેજે મેળ થવાનો. આવા ધર્મમય પુરુષાર્થીનાં સાધનો જરૂર સુપાત્ર સંસ્થા કે સુપાત્ર સંતમહાત્માઓના પુણ્યકાર્યમાં વપરાવાનાં. આમાં આત્માનો ઉદ્ધાર અને જગતની સેવા બન્ને અર્થ સરી રહેવાના. આમ જે ન કરે તે ચોર છે, પાપી છે—આત્મઘાતી છે. કારણ કે ધર્મમય પુરુષાર્થ સાથે આત્માને પણ પરંપરાએ સંબંધ છે.

"વહાલા કૌંતેય! હવે તું મારા કથનનો અર્થ બરાબર સમજી ગયો હોઈશ. ભાઈ! ધર્મ અને આપણા કોઈ વ્યવહારનો લગારેય દુર્મેળ નથી, અને દુર્મેળ લાગતો હોય ત્યાં કાં તો એ વ્યવહાર, વ્યવહાર નહિ, પણ વ્યવહારુ રૂઢિ હશે અને કાં તો એ ધર્મ, ધર્મ નહિ હોય, પણ સાંપ્રદાયિક રૂઢિધર્મ હશે."

"એટલે હવે તને 'કર્મ ન કરવાં' એ હઠ ન રહેવી જોઈએ."

"સાંભળ, બીજી રીતે સમજાવું. જેને એકલા આત્માની અથવા ભક્તિની પરિભાષામાં કહું તો પ્રભુની જ પડી છે એવા સંતો અને ભક્તો કે જે ગૃહસ્થાશ્રમ સાથે જોડાયેલા કેટલાક પ્રપંચમય વ્યાપારોથી સહેજે અળગા છે, તેઓ કાર્ય કરે કે ન કરે તોય એને કશું અટકવાનું નથી કે છોકરાંછૈયાં ભૂખે મરવાનાં નથી. જ્યાં એને પોતાના દેહની પણ દરકાર નથી ત્યાં બીજાની શી હોય? છતાંય એ એકાંતે લોકોપકાર ખાતર ઘડિયાળના કાંટાની જેમ નિયમિત સત્પ્રવૃત્તિપરાયણ રહ્યા કરે છે. છતાં જો ને કેવા એ નિર્લેપ અને અપ્રતિબદ્ધ વિહારી હોય છે! છે એને કંઈ હરખ કે શોક? આનું કારણ બીજું કશું નથી પણ એમની અનાસક્તિ છે."

"બોલ હવે કાંઈ કહેવું છે? જો કર્મ જ હરખશોકનાં દાતાર હોત તો એમને પણ એ થાત, માટે અર્જુન! ગાંડો ન થા. અનાસક્તપણે કર્મ કરવા માંડ."

"કદાચ તું કહીશ કે સંતો અને ભક્તો તો નિર્લેપ રહી શકે કારણ કે એમણે સંસાર તજ્યો છે. તો હું તને સંસારીનું જ દૃષ્ટાંત આપું. જો તારી જ જાતિના સર્વોત્તમ પુરુષ જનકવિદેહી કોણ હતા? ભલા! કેવું એ આદર્શ ઉદાહરણ છે."

છે. એટલે [illegible] દેખાય છે." મોટાની [illegible] સામાન્ય [illegible] પણ [illegible] પાછળ [illegible] પ્રમાણ [illegible] કરે છે. તો પછી મોટા અને જવાબદાર માણસે ભલા! એમને ભૂલવું કેમ પાલવે! કારણ કે લોકો તો મોટાઓનો જ માર્ગ અનુસરે છે."

" અરે! ભોળા ' આવે ટાણે જ તું મારી સામે જો. હું પણ મારું [illegible] વિના નિરંતર કાર્યપરાયણ રહું છું. એમ ન કરું તો અવ્યવસ્થા કેટલી વધી પડે અને એનો નિમિત્તપાત્ર તો હું જ ગણાઉં ને?"

હા, એટલું ખરું કે મોટા, જવાબદાર અને સમજુ માણસે સમજી વિચારીને અનાસક્ત ભાવે કર્મ કરવાં જોઈએ. જેમ તેમ વગર વિચાર્યે–અને આંધળી દોડ એને ન પાલવે. જે લોકસમુદાય એને અનુસરતો હોય એનો પણ એણે ખ્યાલ કરવો જોઈએ. એટલે સિદ્ધાંતને છોડીને લોકો તરફ ખ્યાલ કરવો એમ હું નથી કહેતો, પણ સિદ્ધાંત જાળવવો અને લોકો તરફ પણ સાવ બેદરકાર ન બનવું એમ બેમુખી તકેદારી રાખવાનું હું સૂચવું છું.

ધર્નુધર! ખરી બહાદુરી તો ત્યાં છે. સત્ય જાળવવું એ ખાંડાની ધાર પર ચાલવા જેવું દુષ્કર છે. એ જાળવવું અને લોકો તરફથી માન–અપમાન છતવાં, બોલ! કેવી વસમી વાત! લોકો કંઈક કરે તોય સહુને પ્રેમથી નવડાવવાં અને એમની તુચ્છ વાતને પણ ન્યાયપૂર્વક ઘટાવીને સત્યાસત્ય સમજાવવા પ્રયત્નશીલ રહેવું. આ કેટલું કઠણુ કામ છે! પણુ ત્યાં જ તો જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીનો ફેર છે. બળાત્કારે તો અજ્ઞાની પણુ કોઈને ખેંચી શકે, પણુ કર્મસંગીનો દ્વિભેદ પાડ્યા સિવાય પોતાના ચારિત્રની જ છાપથી–સત્તા,

અધિકાર કે મનોબળની તાકાતથી નહિ આચરાય ત્યાં જ જ્ઞાનીના અનાસક્તિયોગની ખરી ખૂબી છે. જો કે એ કામ ગૌણ અને ધીમું થાય છે એમ લાગે છે; પણ ખરું અને નક્કર કામ જ તે છે.

"કેટલાક ડાહ્યા લોકો પોતે જગતના નેતા હોવાનો દાવો કરીને, લોકોમાં બુદ્ધિભેદ કરે છે. ધર્મને નામે કજિયા જગાવે છે. એ બધું પોતાના પક્ષમાં સંખ્યાબળ વધારીને માની લેતા હોય કે અમે ઘણું કર્યું. પણ એ ખાર ઉપર લીંપણ જેવું કામ હોય છે. એવા લોકો તો પોતેય ડૂબે છે, અને પોતાના અનુયાયીઓને પણ ડુબાડે છે."

"અરે કુરુશ્રેષ્ઠ! ખરી વાત એ છે કે કોઈનું કર્યું કશું જ થતું નથી. હું અગાઉ કહી ગયો કે જ્ઞાનીએ લોકહિત અર્થે પણ અનાસક્તભાવે કર્મ આચરવાં જોઈએ. તે એટલા ખાતર કે એવા પુરુષોના ચારિત્ર્યથી લોકોના અંતરમાં ઊંડે સૂતેલો આત્મા જાગે છે. એને પ્રેરણા મળે છે માટે, નહિ કે એ જ કરી શકે છે. કોઈ એમ માને કે મારું કર્યું થાય છે, તો તો જગતમાં પ્રખ્યાત ભલભલા જ્ઞાની થયા, છતાં જગત કેમ ન બદલાયું!"

"ભારત! જો ને, દુર્યોધનના હૃદયપલટા માટે મેં થોડું કર્યું? પણ ભાઈ! હું સમજું છું કે મારી ફરજ એટલી જ કે નિર્લેપ ભાવે સહુને સત્યપ્રેરણા આપવી, પછી કોઈ ઝીલે કે ન ઝીલે! ઝીલે તેમાં મને ન અહંકાર થવો જોઈએ, તેમ ન ઝીલે તો તેથી મને ન નિરાશા થવી જોઈએ."

એમ જે જાણે તે જ તત્ત્વવેત્તા. આવો તત્ત્વજ્ઞ આસક્તિને સહેજે જીતી શકે, પણ જે પ્રકૃતિની મૌલિકતા તરફ કે પુરુષ તરફ જ ન જોતાં માત્ર વિષયો તરફ નિહાળે છે, તેને તો આસક્તિ થાય તે પણ બનવા જોગ જ છે. એટલે પછી એ મૂર્ખ હોય કે જ્ઞાની

પંડિત હોય પણ [illegible] [illegible] છે. [illegible] ભાવો, પંડિત કે [illegible] છતાં પોતાને ખરો માનનાર અજ્ઞાની કરતાં તો ભાવ ભૂખ્યો [illegible] સારો ! એવાની જોડે તો વાદ કરતાં પણ મૌન રહેવું. કારણ કે કોઈને પણ પરાણે સમજાવવામાં કશો સાર નથી.

"પ્રસંગ પડે તો પ્રેમપૂર્વક ભલે સમજાવવું, ત્યાં ન સમજે તો કંઈ નહિ."

"પાર્થ ! તને આ પંથ કઠણ લાગતો હોય તો મને બધું સમર્પી દે, આત્મલક્ષી ચિત્ત બનાવ. આથી આશા, મમતા અને તાપ ટળશે. પછી યુદ્ધમાં જોડાવાથી કશું નુકસાન નહિ થાય. હું આત્મપાતને મોટામાં મોટું નુકસાન માનું છું. આ મારો અભિપ્રાય જરાય દોષદૃષ્ટિ રાખ્યા વગર શ્રદ્ધાળુ હૃદયે તું માનજે ને તેમ વર્તજે. જેઓ આમ વર્તે છે તે મારી પાસે હોય કે છેટા છતાં તરી જાય છે. પણ જે ખોટા દોષ કાઢી અશ્રદ્ધાળુ હૃદયે કાર્ય કરે છે, તે પાસે હોય તોય ડૂબે છે. ખરી રીતે તે મારા અનુયાયીપણાને લાયક જ નથી."

"મારા ઘણા અનુયાયી એવા છે, પણ એની પણ હું ઉપાધિ કરતો નથી. અને બિચારા એમનોય શો દોષ ! એમાંના કેટલાક તો પ્રકૃતિનાં મૌલિક બળોને લીધે જૈન પરિભાષા પ્રમાણે બળવાન ઉદયમાન કર્મવિપાકને (ફળને) લીધે મંદ ગતિવાળા બની ગયા છે. અને કેટલાક તો ઇંદ્રિયવિષયમાં લંપટ બનીને મંદ બની ગયા છે. આ બે પ્રકારમાં પહેલી કોટીના વર્ગને હું ક્ષમ્ય ગણું છું. કારણકે તેઓ પતનને માર્ગે નથી. એટલે આપોઆપ ઠેકાણે આવી જશે. કારણકે એમનો અંતરંગ પુરુષાર્થ તો ચાલુ છે. મૌલિક પ્રકૃતિને જોઈને તો જ્ઞાનીનેય વર્તવું પડે અને એ કંઈ ખોટું નથી. મૌલિક પ્રકૃતિ કંઈ પતનને માર્ગે ધસડતી નથી. પણ બીજો વર્ગ તો પતનને માર્ગે જ છે. કારણકે તે નથી તો આત્માને વફાદાર કે નથી

તો મૌલિક પ્રકૃતિને વફાદાર. તને પણ હું ચેતવું છું કે ઇંદ્રિયોના વિષયમાં ઇંદ્રિયો રાગદ્વેષ વશ થાય તોય તારે તારા આત્માને રાગ-વશ બનાવવાની જરૂર નથી. કારણકે આત્માનો એ વૈરી છે."

માટે જ હું હવે મૂળ મુદ્દા પર આવું છું કે લોકસંગથી નિર્લેપ રહેનાર જ્ઞાનીની ભૂમિકાથી તારી ભૂમિકા આજે જુદી છે, એટલે તારે તો તારા સ્વધર્મને વફાદાર રહેવું જોઈએ.

"હું સમજું છું કે તારું યુદ્ધમાં જોડાવું ભયાવહ તને લાગતું હશે, પણ સાથે સાથે એ પણ કહું કે ન જોડાવું એ ભયાવહથી પણ ભયાવહ છે. કારણકે તારું અંતરનું વલણ આવા સ્મશાનિયા વૈરાગ્યથી વળે તેટલું તૈયાર નથી. તું ગમે તેમ માનતો હો, પણ હું તો તને સાફ કહું છું કે મૃત્યુની બીકથી ભાગવાની વૃત્તિને વશ તું બની ગયો છો અને એ વૃત્તિઓએ વૈરાગ્યનો સ્વાંગ સજી લીધો છે." અર્જુન તો થીજી જ ગયો. એને પોતાની ભૂલ તો સમજાઈ, પણ હવે એણે પ્રશ્ન કર્યો કે "વાત સાચી છે. પાપ તો અંતરમાં છુપાયેલું જ છે. પણ એ પાપ શું યુદ્ધકર્મે જોડાવાથી જશે? કે ન જોડાવાથી જશે?"

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, "કોઈ પણ ક્રિયા એ બહુ મહત્ત્વનો વિષય નથી. ક્રિયા કરવાથી અંતરનું પાપ ટળે કે વધે એવું પણ ખાસ નથી. મુખ્ય વાત તો સ્વધર્મ જાળવવો. સ્વધર્મ જાળવવો એટલે કે પોતાના અંતરને વફાદાર રહેવું એ છે. એ જ બંધનથી મુક્ત થવાનો માર્ગ છે. હા, ઘણીવાર અંતરનો મૌલિક અવાજ નથી પણ પરખાતો; છતાં જે જિજ્ઞાસાપૂર્વક વફાદાર હશે એ છેવટે પણ માર્ગે વળશે જ."

અર્જુને વચ્ચે પૂછ્યું: ત્યારે અંતરનો અવાજ અથવા પ્રકૃતિનું મૌલિક વલણ આત્માને અનુકૂળ થવા ... વળી આત્મા ...

છતાં મને આત્માની નબળાઈ કેમ આવી ગઈ? માણસ જાણીને પાપ કરે, પાપનો ડર જ જેમને ન હોય એની વાત તો હું શું કરું! પણ મારા જેવા પાપભીરુને પણ પાપમાં જાણે કોઈ દોરી જતું હોય એમ લાગે છે. શું એ પ્રકૃતિધર્મ નહિ?"

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, "ના ભાઈ! ના! એનું મુખ્ય કારણ કામ છે. અને એ કામની સામી બાજુનું પાસું ક્રોધ છે. હા, પ્રકૃતિ અને પુરુષના બન્નેયના સંયોગે એ વિકાર જન્મે છે. અને જેમ ધુમાડો અગ્નિ અને છાણાના સંયોગે જન્મી એ જ અગ્નિને ઘેરે છે, તેમ તે આત્માને ઘેરી લે છે. એટલે જ આત્મા મૂળે જ્ઞાની હોવા છતાં અજ્ઞાનીની જેમ ઉચ્છૃંખલ માર્ગે પ્રવર્તે છે. કામ અને ક્રોધે આખી દુનિયા ઘેરી લીધી છે. છતાં જાણે હજુ ધરાયા નથી. પણ આટલી શક્તિ એમનામાં આવી છે તો આત્માની ઓથે જ એ પણ તારે ભૂલવું ન જોઈએ. એથી જ એને પૂરવા માટે પદાર્થો જે તેટલા નાખો પણ અગ્નિની જેમ બધું સ્વાહા થાય તોય એની કદી તૃપ્તિ થતી નથી."

"તને કદાચ શંકા થશે કે એ કામને આત્મા કેમ નિભાવી લે છે? પણ આત્માએ, જે દેહ સાથે સગપણ બાંધ્યું છે, તેમને એણે કબજામાં લઈ લીધાં છે, એટલે જ હું તને કહું છું કે એ વૈરીની ઇંદ્રિયો પર પણ અસર છે, તેમ મન અને બુદ્ધિ પર પણ છે તેથી જ એકલી ક્રિયા રોકવાથી કે કરવાથી કશું કાર્ય સરતું નથી.

તારે એની સાથે જ લડવામાં બહાદુરી વાપરવાની છે. આ યુદ્ધ તો માત્ર નિમિત્ત છે. દુર્યોધન તારો વૈરી નથી પણ એ કામ તારો મૂળ વૈરી છે. એને લીધે દુર્યોધન તો બાપડો નિમિત્તરૂપ થ છે. ખરી રીતે એ કામ જ હણવા લાયક છે. પણ એને માટે પ્રથ ઇંદ્રિયોને નિયમબદ્ધ બનાવીશ, તો તને એની સાથે લડતાં ફાવ પણ ભૂલજે મા! એ વૈરીની ચોટલી એમ ઝટ હાથમાં આવે

નથી. ઇંદ્રિયો તો સૂક્ષ્મ છે જ, પણ એનાથી પર મન અને મનથી પર બુદ્ધિને એનાથીય પર એ દુરાત્મા (કામ) વસે છે. આત્માના શુદ્ધ પ્રકાશનો આધાર લઈ એ દ્વારા એને હણી નાખ. આત્માના અનંતબળ સિવાય એની સામે કશો કારી (ઉપાય) ફાવવાનો નથી, પણ આત્માના એ અનંતબળની પ્રતીતિ માટે કર્મયોગ ઉપર વર્તવું જોઈએ. જૈનસૂત્રોના શબ્દોમાં તું સમજવા માગતો હો તો ફરીને કહું કે પ્રથમ સ્થિરતા સાધી લે અને દર્શનમોહ હણો એટલે તને આત્માનો પ્રથમ સાક્ષાત્કાર તો થઈ જ જશે. પછી ખાતરી થશે. શ્રદ્ધા દૃઢ થશે પણ અભિમાનથી કે પ્રમાદથી રખે સ્વચ્છંદી બની જતો. માટે જ મેં તને ગુરુસમર્પણ અને આત્મસમર્પણનો સિદ્ધાંત કહ્યો છે, કેવટે ચારિત્ર્યમોહની ઇંદ્રિયો પર થતી અસરથી તું પહેલાં છૂટીશ. એટલે અંશે તેં રાગ-દ્વેષ-ક્રોધાદિ પર કાબૂ મેળવીશ તો ધીરેધીરે મન અને બુદ્ધિ પરની એમની સૂક્ષ્મ અસરો પણ જતી રહેશે. એટલે જ હું કર્મયોગ-ચારિત્ર્યયોગ પર ખાસ ભાર આપું છું. એ પુરુષાર્થીને જ સુલભ છે. માટે તારા પુરુષાર્થને વેગ આપું છું. અર્જુન ઊઠ, ઊભો થા. તારા સ્વધર્મને ઓળખી કાર્ય-તત્પર બન. પણ જોજે, તું તારા કામ અથવા મોહને હણવાનું ન ચૂકતો! એ હણવાના શસ્ત્રો જ ક્રિયમાણ કરવાની છે. આટલો આગળ ત્રીજા લગીના કથનનો સાર છે.

(વ્હાલા ભારત ! તું જે શ્રીકૃષ્ણના સાંનિધ્યમાં રહેલા આત્માને લીધે શ્રીકૃષ્ણની સંભાળી ગયો છે. તે આત્મા અજરામર છે, અને ઉપરાંત જ્ઞાનવાન પણ છે. પણ જે દેહને એ (આત્મા) ધારણ કરે છે તે વિનાશી છે. વિનાશી એવા દેહને છોડનાર આત્મા પોતે અખંડ અવિનાશીપણું છોડતો નથી. એથી એ જન્મજન્માંતરને જાણી શકે છે. પણ એ આત્મજ્ઞાનની ભૂમિકા લગી દેહધારી પહોંચે તો જ જાણી શકે છે. નહિ તો નહિ. એટલે તું એ દૃષ્ટિએ સાચો છો, પણ શુદ્ધદૃષ્ટિએ પરમ સત્ય સાવ જુદું છે.) પરંતપ ! (તું પરને તપાવે તેવો વીર છો, પણ પર એટલે બીજો માણસ નહિ; પરંતુ પર એટલે આત્માથી ભિન્ન એવી પ્રત્યેક વસ્તુ. આટલું ભેદવિજ્ઞાન થયા પછી તારી આ વીરતા કંઈ ઓર જ રૂપે ઝળહળી ઊઠશે. આજે એ સ્થિતિ પર તું નથી પહોંચ્યો માટે જ તને લાગે છે કે સૂર્યનો જન્મ પહેલો અને મારો પછી. ભાઈ ! મારો આ જન્મ શ્રીકૃષ્ણ નામે તને ભલે હમણાંનો લાગતો હોય, પણ બીજા અનેક નામે હું ઘણીવાર જન્મ લઈ ચૂક્યો છું, એ રીતે જોતાં આ પહેલાં) મારા ઘણા જન્મો વીતી ચૂક્યા છે. (અને જેમ મારા ઘણા જન્મો વીતી ચૂક્યા છે, તેમ તારા પણ વીતી ચૂક્યા જ છે. કારણ કે હું તને અગાઉ બીજા અધ્યાયમાં કહી જ ગયો છું કે આપણા બધાના સંયોગો પૂર્વે પણ હતા, આજે પણ છે અને હવે પછી પણ નહિ જ હોય એવું એકાંતે નથી. જ્યાં લગી માયાસંગી આત્મા છે, ત્યાં લગી એને જન્મમરણની ઘટમાળમાં ફર્યા વગર છૂટકો જ નથી. પણ આવું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ ગયા પછી એ ઘટમાળમાં ફરવા છતાં એનો આનંદ કોઈ અલૌકિક જ હોય છે; પરંતુ અર્જુન ! એ જન્મમરણના ભેદને) આજે તું નથી જાણી શકતો અને હું એ બધું જાણું છું. (તેથી તને ભલે અચંબો થતો હોય. પણ મને એમાં કશું જ આશ્ચર્ય લાગતું નથી. એટલે હવે તું એમ સમજી લે કે સૂર્યના જન્મ પહેલાં પણ મારો જન્મ એકદા હતો જ અને જો એમ સમજીશ, તો જે યોગની વાત હું આજે કરી રહ્યો છું, તે પૂર્વે પણ કહેવાઈ હતી જ અર્થાત્ કે એ પુરાતન છે એ વિષે પણ તને શંકા નહિ જ રહે.) વળી હે અર્જુન ! (જન્મજન્માંતરોનો જાણકાર એવો જ્ઞાનસ્વરૂપ અંતર્યામી આત્મા) હું (ખરી રીતે તો) અજ (અજન્મા) છું. અવિનાશી છું, ... શાસક છું; છતાં (મારા જન્મો શા માટે ? અને જ્યાં જન્મદશા

છે, ત્યાં મરણફેરા પણ અનિવાર્ય છે જ, તો એવાં જન્મમરણો શા માટે? પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ કરતાં નિરાળો અને શક્તિમાન હોવા છતાં એનો સંગ અને પરાધીનતા શા માટે? એનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે કે; મેં પ્રકૃતિને મારી માની છે, ત્યાં લગી મારાં પણ જન્મમરણ અનિવાર્ય છે. અહીં મારા શબ્દથી તારે આત્મા જ સમજવો અને જે યોગ સિદ્ધિઓમાંથી જોડાયેલા અને આ શ્રીકૃષ્ણ સંજ્ઞાથી ઓળખાતા મને સમજતા હોય એવી સમજથી કશી હરકત નથી. માટે તને એ રીતે કહું છું કે) સ્વપ્રકૃતિને આધારે હું આત્મમાયા વડે જન્મધારણ કરું છું. (જો પ્રકૃતિનો આધાર છોડી દઉં તો મને અંતર્યામી આત્માને અથવા અંતર્યામીઆત્માના ભાનવાળા શ્રીકૃષ્ણને જન્મવા-મરવાપણું કશું છે જ નહિ. આ સાંભળીને કદાચ તું એમ કહીશ કે જન્મ-મરણને લીધે આધિ, વ્યાધિ, અને ઉપાધિમાં જોડાવું પડે. ઘડપણ, અને રોગનાં દુઃખ કે હર્ષ-શોક વેઠવાં પડે, એવું કષ્ટ તમારા જેવાએ શા સારુ વેઠવું જોઈએ? સર્વશક્તિમાન અને ભૂતોનું સ્વામીપણું હોવા છતાં દેહ શા સારુ ધરવો જોઈએ? માયાથી નિર્લેપ હોવા છતાં માયા સંગે શા સારુ જોડાવું જોઈએ? આનો જવાબ એ છે કે, હે ભારત!) જ્યારે જ્યારે ધર્મમાં (એટલે કે વસ્તુની ખરી વાસ્તવિકતામાં અથવા 'જગત અને જીવનમાં પ્રવર્તતા મહાનિયમના કુધારામાં) મંદતા આવે છે, (બીજા શબ્દોમાં કહું તો જીવનમાં અને જગતમાં ધર્મવિરુદ્ધ વિકારો બહુ ફેલાયેલા હોય છે એટલે કે) અધર્મનું જોર વ્યાપે છે, ત્યારે ત્યારે હું આત્માને સરજું છું અર્થાત્ એક દેહધારીના જીવનમાં જ્યારે સત્યના અંશો મોળા પડે છે અને અસત્ય જોર પકડે છે, ત્યારે દેહધારી જ્ઞાનીની હૃદયપૂર્વકની ભક્તિને પ્રતાપે એવા દેહધારીના હૃદયમાં ભૂતની જેમ ચૂનેલો અંતર્યામી આત્મા સળવળીને નવસર્જન પામે છે, એમ પણ કહી શકાય. જે ઘટના એક દેહધારીને લાગુ પડે છે, તે ઘટના "जो पिण्डे सो ब्रह्माण्डे"ના ન્યાયે સમસ્ત જગતને પણ લાગુ પડે જ તેમાં નવાઈ નથી. એટલે જ્ઞાનીનો આત્મા, દેહને ધારણ કરે એમાં સહુનું કલ્યાણ જ છે. મતલબ કે મારો જન્મ જગત્કલ્યાણાર્થે છે એ વિષે તને સંશય ન રહેવો જોઈએ. જગત્કલ્યાણ સાધુતાના સંરક્ષણમાં અને દુષ્કૃતોના વિનાશમાં હોઈને મારે સાધુતાના અંશો જ્યાં વિકસ્યા હોય કે વિકસવાનો સંભવ હોય, એમને ધારણપોષણ આપવાની પ્રવૃત્તિ સેવવી પડે છે, અને અસાધુતાના અંશો જ્યાં વિકસ્યા

હોય કે વિકસવાનો સંભવ હોય, ત્યાં એમને દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિ સેવવી પડે છે. પણ આવી પ્રવૃત્તિને લીધે કે જન્મમરણને લીધે મારે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિમાં જોડાવું પડે છે, ઘડપણ અને રોગથી ઉપજતાં દુઃખ અથવા બીજા પ્રકારે રાગદ્વેષજન્ય હરખશોક વેઠવાં પડે છે એમ હું ન માનતો કારણ કે એ પ્રવૃત્તિમાં મારી લગારે આસક્તિ નથી. કોઈ ક્ષેત્ર, કોઈ કાળ કે કોઈ સ્થિતિ દુઃખનું મૂળ કારણ નથી. દુઃખનું મૂળકારણ તો આસક્તિ છે. એટલે દેહ ધરવા છતાં એ ભૂતોની આધીનતા મારી આત્મસ્વાધીનતામાં આડખીલીરૂપ થતી નથી. આથી કરી બાધા જ ન હોવાથી) હું સાધુઓની રક્ષા કાજે અને પાપીઓના પાપનું જોર નાબૂદ કરવા માટે તેમ જ ધર્મની (મંદતા દૂર કરી, ફરી) સુદૃઢસ્થાપના કરવા અર્થે યુગે યુગે જન્મ ધારણ કરું છું (અર્થાત્ યુગેયુગે ધર્મનો આત્મા ઘસાઈ જાય છે એટલે ઉપરના ક્રિયાકાંડરૂપ કલેવરમાં, યુગે યુગે જન્મતા જ્ઞાનીઓ પોતાનાં ક્ષેત્ર, કાળ અને લોકમાનસને તપાસીને–પ્રાણ પૂરે છે. સારાંશ કે જ્ઞાનીને આવી સત્પ્રવૃત્તિ સેવવી પણ અનિવાર્ય છે અને એવા જ્ઞાનીના મૂળધર્મને અભાવે સામાન્ય જનતા ક્રિયાકાંડોને જ ધર્મ સમજી બેસી મૂળધર્મને ભૂલી જાય તે પણ બનવા જોગ હોઈને ધર્મનું સંરક્ષણ પણ એટલું જ અનિવાર્ય છે.)

નોંધઃ—

અહીં અર્થના કૌંસમાં ઉપરના ચારે શ્લોકોનો નીચોડ તો કહેવાઈ ગયો. અહીં ફરીથી જૈનસૂત્ર–દૃષ્ટિ સાથે સમન્વય કરીએ. (૧) જૈનસૂત્રોના સમકિતીકૃષ્ણના કાળ, અને વૈદિક ગ્રંથોના ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના કાળ વચ્ચે મોટું અંતર છે. એટલે કેટલાક ઐતિહાસિકો એ બન્ને એક જ વ્યક્તિ હશે કે જુદાજુદા એવી શંકા કરવા લાગ્યા છે. પણ કાળ અને શૈલીમાં ગમે તેટલું અંતર હોય, તોય એ બે વ્યક્તિને જુદી પાડી શકાય તેમ નથી. એટલે કાળ અને શૈલીનું અંતર પરિભાષાભેદની અપેક્ષાએ માનીને એ બન્નેને એક વ્યક્તિ માનીએ, તોય હાનિ આવે તેમ નથી. સમકિતી પુરુષને નિર્મળ જ્ઞાન સંભવે એટલું જ નહિ પણ નિર્મળ ભક્તિ

સ્મરણ જ્ઞાન સંભવે એમાં જૈનસૂત્રોનો વિરોધ નથી. (જો કે જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાનને અને સમકિતને અવિનાભાવ સંબંધ નથી, એ કોઇ ન ભૂલે! એટલે કે જાતિસ્મરણ જ્ઞાન હોય; અને સમકિત ન હોય ત્યાં તો એ જ્ઞાન નિર્મળ ન પણ હોય, પણ જ્યાં સમકિત હોય અને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન પણ હોય ત્યાં તો એ નિર્મળ જ હોય.) આ રીતે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા પોતાના જન્મો જાણે અને અન્યાન્ય સંબંધથી કિંવા અવધિજ્ઞાનથી અર્જુનના જન્મો પણ જાણે તેમાં નવાઈ નથી.

(૨) શ્લોકાંક ૬–૭–૮ ને જૈનસૂત્ર-દૃષ્ટિએ સમજવા સારુ કંઇક ઊંડા ઊતરવું જોઇએ. મૂળે આત્મા અજર છે, અમર છે, અનંત શક્તિમાન છે એમ દિગંબર અને શ્વેતાંબર બન્નેનાં સૂત્રો કહે છે. તો પછી એને જન્મમરણ કેમ સંભવે? અહીં જૈનદૃષ્ટિએ ભાવકર્મનો કર્તા જીવ થવાને લીધે જન્મમરણ છે એમ કહેવાય છે, એ ભાવકર્મ તે ગીતાની સ્વપ્રકૃતિ. એને લઇને જ આત્મા અને કર્મ વચ્ચે સંગ થાય છે. તેમ ગીતા કહે છે કે એ સ્વપ્રકૃતિના અધિષ્ઠા-નને લીધે આત્માની અને પ્રકૃતિની વચ્ચે માયા જન્મે છે. આ ઉભયમુખી માયા કિંવા ઉભયમુખી વિકારને લીધે અજરામર એવા આત્માને દેહપિંજરમાં રહીને જન્મમરણ કરવાં પડે છે. એમ છતાં જૈનસૂત્રો જેમ કહે છે કે સમકિતી જીવને તો સ્વર્ગમાં જે લિજ્જત છે, તે જ લિજ્જત નરકમાં પણ છે. એટલે કે એને કોઈ પણ બાહ્ય પરિસ્થિતિ પોતાના સમભાવ મધ્યસ્થભાવ તટસ્થભાવથી લગારે ડોલાવી શકતી નથી. એટલે એવો વેદાંત પરિભાષા પ્રમાણે સગુણ આત્મા અને જૈન પરિભાષા પ્રમાણે દેહધારી સમકિતી આત્મા દેહ હોવા છતાં એમાં બંધાતો નથી. સત્પ્રવૃત્તિમાં પરાયણ રહેવા છતાં ક્યાંય લેપાતો નથી. આથી એવા જ્ઞાનીને ચારિત્ર-આત્મરમણતામાં કશી બાધા પહોંચતી નથી. અને એના પુરુષાર્થથી જગતનું કલ્યાણ પણ થાય છે. ભગવાન ઋષભદેવ સમકિતી હતા. એમણે જગકલ્યાણની

[illegible]

વ્યક્તિને નહિ, પણ [illegible] સમર્થી જ્ઞાની-આત્માને લાગુ પડવાનો છે, એમ [illegible] આગળ વધ-વાઈ રહે છે, [illegible] થાય છે અને જ્ઞાનીજનો કાળેકાળે [illegible] દિશાઓ મળે છે. તથા ધર્મનું સંશોધન જરૂરી છે એમ સમજવાથી કર્મ-કાંડો બદલે, નિયમો બદલે, ને એમાં ધર્મ રંગ [illegible] જાય, એવો રૂઢિચુસ્તોનો ભય દૂર થાય છે, ધર્મને નામે ચાલતાં ધતીંગો ખળ-ભળે છે અને ખરા ધર્મને [illegible] કુરૂઢિથી ઘેરાયેલા ધર્મથી કંટાળનાર ધર્મપિપાસુઓને પણ પ્રેરણા મળે છે.

અહીં એક બીજી વાત પણ કહેવી જરૂરી છે, તે એ કે આવા જ્ઞાનીની વાટ જોઈને કોઈ બેસી ન રહે, પણ એવો જ્ઞાનીઅંતર્યામી એકેએક વ્યક્તિના અંતરમાં પ્રકાશે છે, તેનો પ્રકાશ બહાર લાવવા માટે પુરુષાર્થ આજથી જ આદરે. જ્યારે એવી વ્યક્તિઓની ખીલ-વટ થાય છે, ત્યારે એ પૈકી જ કોઈ પ્રેરક જ્ઞાની નેતા મળી રહે છે. અમુક જાતિમાં, અમુક કાળમાં કે અમુક પ્રદેશમાં જ એવો નેતા મળે એવું પણ એકાંતિક કોઈ ન સમજી બેસે. જાતિ, કાળ, દેશ

જે જાણે તત્ત્વથી મારાં, જન્મ ને કર્મ દિવ્ય આ;
તે મરી ન ફરી જન્મે, પામે મને જ અર્જુન! (૯)

હે અર્જુન! (તું હવે એવી શંકા કરીશ કે "અજ-અવિનાશી એવા આત્માનો જન્મ કેમ હોય? પણ એ તારી શંકા સ્થૂળ દૃષ્ટિએ છે; સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોઇશ તો તને ચોક્કસ જણાશે કે જન્મ ધારવા છતાં આત્મા પોતે તો અજ છે. એ એનો અજન્મ સ્વભાવ કોઈ સંયોગોમાં તજતો નથી. એટલે) મારાં જન્મ અને કર્મ દિવ્ય હોઈને (દિવ્યદૃષ્ટિ વિના સમજાતાં નથી. એક રીતે આત્મા જન્મતો નથી એ વાત પણ સાચી છે, અને બીજી રીતે હું-આત્મા-જન્મ ધરું છું, તે વાત પણ સાચી છે. કારણ કે સ્થૂળદૃષ્ટિથી લોકો જ્ઞાનીને એમ માને છે કે આ પ્રભુનો જ અવતાર છે, અને એક રીતે એ વાત સાચી છે કારણ કે તેવા જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ આત્મા ભણી જ હોય છે, એટલે એ દૃષ્ટિએ એ પ્રભુનો અવતાર ગણાય તો ખોટું નથી. વળી બીજી રીતે એ દેહધારી હોવાથી આ જ્ઞાનીનો જન્મ થયો, એણે આ કામ કર્યું એમ પણ કહેવાય છે, તે પણ સાચું જ છે, પણ સામાન્ય લોકોના જન્મ અને કર્મ કરતાં જ્ઞાનીનાં જન્મ અને કર્મ નિરાળાં હોય છે. એમાં દિવ્યતા હોય છે. કારણ કે આત્મા તરફ જેનું લક્ષ્ય છે, તેનાં કર્મ અને જન્મ દિવ્ય હોય જ. આ પ્રમાણે મારાં જન્મ અને કર્મ પણ દિવ્ય છે, પણ તત્ત્વદૃષ્ટિ સિવાય આ વાત સમજી શકાય તેમ નથી માટે કહું છું કે) તત્ત્વથી જે એમ જાણે છે, તે દેહ તજી ફરી જન્મતો નથી (એટલે કે આ છેલ્લો દેહ છોડીને એ અપુનર્જન્મ દશા મેળવે છે) અને મને (નિર્મળ આત્માને) પામી જાય છે.

નોંધઃ—

અગાઉ ગીતાકારે શ્રીકૃષ્ણના મુખે હું સાધુઓની રક્ષા કાજે અને દુષ્કૃતોના વિનાશાર્થે યુગે યુગે જન્મું છું એમ કહ્યું હતું, એનો અહીં ખુલાસો છે. પરમાત્મદશા પામેલાને પુનર્જન્મ હોય જ નહિ. શ્રીકૃષ્ણના પરમાત્મસ્વરૂપને તત્ત્વ થકી જાણનારાનો જો પુનર્જન્મ ટળી જાય, તો પછી શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માની પોતાની પરમાત્મદશામાં પુનર્જન્મને સ્થાન જ ક્યાંથી હોઈ શકે? એટલે જ ઉપર

કહેવામાં આવ્યું કે આ વાતને તત્ત્વદષ્ટિએ જાણવી સમજવી જોઈએ. તત્ત્વદષ્ટિએ જાણતાં સમજતાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે યુગે યુગે જન્મે છે, એનો અર્થ એ કે યુગે યુગે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા સમા સમતાયોગી-જ્ઞાની-જન્મે છે. અને શ્રીકૃષ્ણ જેમ પરમાત્મદશામાં અકર્મી અને અજન્મા છે, તેમ એવા જ્ઞાનીપુરુષ પરમાત્મદશા પામતાં અકર્મી અને અજન્મા બને છે. સહુનો આત્મા, આત્મત્વદષ્ટિએ એક છે, એટલે અલ્પજ્ઞાની પણ વિશિષ્ટજ્ઞાની બનવાનો અધિકારી છે. અને વિશિષ્ટ જ્ઞાની થયા પછી એનાં જન્મ અને કર્મ આપોઆપ ટળે તેવો એનો સહજ પુરુષાર્થ થાય છે, પણ કદાચ જન્મ અને કર્મ લંબાય કે ચાલુ હોય, તોય એમાં જગતપક્ષે કલ્યાણનું કારણ છે. અને આત્મપક્ષે પરમ સમ્યક્જ્ઞાન હોવાથી (જન્મ અને કર્મની લંબાણ સ્થિતિથી) કશી હાનિ પહોંચતી નથી. આટલું સમજ્યા પછી મનુષ્ય સાચે માર્ગે (મોક્ષમાર્ગે) પુરુષાર્થ અવશ્ય કરશે અને એમ છતાં જગતથી કંટાળશે નહિ. આમ થવાથી સ્વ અને પર ઉભય પક્ષે, એ કલ્યાણનો ધ્રુવકાંટો બની રહેશે, તેમજ જીવનના પરમ રહસ્યનો અને જગતના પરમ રહસ્યનો સમન્વય કરશે. હવે પરમાત્મ દશામાં જે અપુનર્જન્મ સ્થિતિ છે, તેનો અનુભવ કોણ લઈ શકે તે સંબંધમાં ખુલાસો આપતાં કહે છે :—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

હુંમય આશ્રિતો મારા, શુદ્ધ જ્ઞાન તપે થઈ;
રાગે ક્રોધે ભયે વોંણા, પામ્યા મારા સ્વરૂપને. (૧૦)

રાગ, ભય અને ક્રોધથી (એ ત્રણ મહાશત્રુથી ચેતી એમના સંગથી) વેગળા રહેનારા, મારામાં તન્મય બની મારો આશ્રય સ્વીકારનારા ઘણા (સાધકો) જ્ઞાનમય તપથી પવિત્ર થઈને મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે.

[illegible]

[illegible] કારણ કે અહિંસા, [illegible] નિર્મળતા અને સરળતાના ગુણો પણ એવા અભ્યાસથી જ કેળવી શકે છે, અને એવા નિર્મળ અને સરળ સાધકના અંતરમાં જ ધર્મ પ્રતિષ્ઠા પામે છે."

પરંતુ આ તો ઘણા ઉચ્ચ કોટીના ધર્મની વાત થઈ. આપણું વિશ્વવત્સલ સંઘની ત્રણ કક્ષાઓ પૈકી ત્રીજી કક્ષાની વાત થઈ, પણ બીજા ભક્તો કે ઉપાસકોનું શું? એના સમાધાન માટે કહે છેઃ—

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

જાય તેમતેમ નિષ્કામભક્તિ જ એયને ગમે અને એ રીતે આગળ વધી મોક્ષ પામી જાય." આ પરથી એમ પણ સમજવું જ રહ્યું કે કોઈ સ્થૂળ અવલંબન લઈ ઉપાસના કરતો હોય તોય તેની સાથે તેનું ખંડન કરવાની પણ જરૂર નથી.* કારણ કે, મનુષ્યે મુખ્યત્વે તો એ જ જોવાનું છે કે, કોઈ પણ રીતે પ્રભુને પંથે અનુસરવું જોઈએ. સારાંશ કે સત્યનિષ્ઠા કેળવવી જોઈએ.

પણ આનો અર્થ એ નથી કે મનુષ્યે સ્થૂળ અવલંબનમાં પડ્યું રહેવું અથવા લૌકિક કામના માટે જ ઉપાસના કર્યા કરવી. ખરી રીતે તો આનો અર્થ એ છે કે જુદાજુદા મત, પંથ, વાદો સંપ્રદાયોથી કોઈએ ગભરાઈ જવું ન જોઈએ અને અનુભવેલા સત્યને સર્વ પ્રકારે વફાદાર રહેવું જોઈએ. આમ થવાથી અનેક વિરોધી વિચારો કે વાદો વચ્ચે સત્યાગ્રહી, સમભાવી અને [illegible] રહેવાનું બળ પ્રગટાવી શકે છે અને તે પણ અહિંસાના હથિયાર વડે જ. બીજો અર્થ એ ફલિત થાય છે કે સત્યાગ્રહી અને [illegible] સાધક પોતે ગર્વિષ્ઠ પણ ન બને કે મારો મોક્ષ છે અને બીજાનો નથી. મોક્ષ તો ગમે તે મનુષ્ય, ગમે તે ક્ષેત્ર અને ગમે તે [illegible]માં મેળવી શકે છે. પછી એ સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો. પણ મૂળે [illegible] [illegible]નિષ્ઠા કેળવવી જોઈએ. ઘડીકમાં આ અને ઘડીકમાં તે [illegible] [illegible] મનના સાધકો કશું જ કરી શકે નહિ. આ વાત [illegible] અધ્યાયમાં પણ બીજા પ્રકારે કહેવાઈ ગઈ છે. જો આ [illegible] [illegible] [illegible] હોય તો? શ્રીકૃષ્ણ ગુરુ આનો જવાબ [illegible] [illegible] ગમે તે [illegible] રાખીને પણ જો એકનિષ્ઠા કેળવાતી [illegible] તો કલ્યાણકારી જ છે.

* [illegible] સમાનવિચારી [illegible] જેવું છે [illegible] માતાના [illegible] [illegible] [illegible] સુધી [illegible] [illegible]

નિષ્કામ વૃત્તિએ એકનિષ્ઠા રાખવી એ સર્વોત્તમ છે, સકામ વૃત્તિએ એકનિષ્ઠા એ દરજ્જે ખોટી છે, પણ અનેકાનેકવિક્ષેપવાળી વૃત્તિ કરતાં તો ઉચ્ચ દરજ્જાની છે. સકામવૃત્તિની એકનિષ્ઠાનું ફળ ઓછું છે. તે ફળ કેવું હોય છે, તે હવે બતાવે છે. એ પરથી એ પણ સહેજે સમજાશે કે જેમ એકનિષ્ઠ ખેડૂત ઘાસ-કડબ માટે બી નથી વાવતો, પણ અનાજ માટે બી વાવે છે અને એમાંથી ઘાસ-કડબ તો સહેજે મળે છે. એટલે કે એકનિષ્ઠમનુષ્યે લૌકિક સિદ્ધિની કાંક્ષા રાખવી ન જોઈએ, એમાં એનું બેવડું હિત છે, નહિ તો "क्रियामात्र फलवती" એ ન્યાયથી ફળ મળે છે પણ તે ઘણું જ ઓછું. જેમ કે :—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

વાંચ્છુકો કર્મસિદ્ધિના, દેવતાને પૂજે અહીં;
તો મર્ત્યલોકમાં શીઘ્ર, થાય છે સિદ્ધિ કર્મની. (૧૨)

કર્મની સિદ્ધિને ઇચ્છનારા (જે) અહીં (આ લોકમાં એ પ્રકારની ઇચ્છા રાખીને) દેવતાઓને પૂજે છે, તો તે ઝટ આ મનુષ્ય લોકમાં જ કર્મજન્ય સિદ્ધિ મેળવી શકે છે (પણ હે પાર્થ ! એવી કાંક્ષા રાખ્યા વગર સત્પુરુષાર્થ કરવો એ સર્વોત્તમ માર્ગ છે.).

નોંધ :—

આ શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા એમ કહેવા માગે છે કે, "કર્મસિદ્ધિની વાંચ્છા એ મોક્ષમાર્ગમાં અંતરાયરૂપ છે. એવા કર્મફળના ઇચ્છુકો માગે (અંતર્યામી પ્રભુનો) સીધો પ્રકાશ પામી શકતા નથી. એમને વચલા દેવતાઓનો આશ્રય લેવો પડે છે. જો કે કર્મજન્ય ફળ એને તુરત આ લોકમાં જ મળે છે, પણ એ ફળ

રંતુ અગાઉ અર્જુને એવો તર્ક કરેલો કે, " મનુષ્ય ચોરી, હિંસા ાદિ લોકનિષિદ્ધ કાર્યોમાં પુરુષાર્થ કરે તો એ કર્મ કહેવાય નહિ ?"

એ તર્કનું શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ સમાધાન એ રીતે કરેલું છે, જે ક્રિયામાં આત્મવિકાસ અને જગશાન્તિ એ બન્નેનો છેદ ડી જતો હોય તે ક્રિયા ખરી રીતે કર્મ જ નથી." એટલે કે કર્મ છે. આટલું સમાધાન થયા પછી પણ અર્જુન મૂંઝાવા લાગ્યો અને એની મુંઝવણ વાસ્તવિક જ હતી કારણ કે, ઘણી વખત લોક-નિષિદ્ધ કાર્યોમાં પણ એકાંતે કર્મબંધન હોતું નથી. તેમ લોકવિહિત ાર્યોમાં પણ એકાંતે કર્મમુક્તિ સંભવતી નથી. આખરે તો અમુક પ્રકારનાં વ્રતો એ પણ એક પ્રકારનાં સાધન જ છે. જો કે એ સાધન બહુ મૂલ્યવાન અને પ્રાયઃ સાધ્ય તરફ દોરી જાય તેવાં બળવાન છે, પણ ગમે તેવાં ઉત્કૃષ્ટ હોય, તોય તે સાધન છે. એટલે એમાં રહેલા ધ્યેયને ધક્કો ન પહોંચે તેવી રીતે ઉદાસીનતા સેવતા હોય કે, એવા ઉત્કૃષ્ટ સાધનને પણ ગૌણ ગણી મસ્તપણે પ્રવર્તતા હોય ત્યારે સામાન્ય સમાજ એવા પુરુષોનું આ આચરણ જોઈ વિભ્રમમાં પડે છે, પણ વિભ્રમમાં પડવાની જરૂર નથી, કારણ કે તેવા પુરુષ માટે હવે એ સાધનની જરૂર ન હોવાથી એ બંધનરૂપ કર્મ ગણાય. પણ સામાન્ય જનતા માટે એ કર્મો ગ્રહણ કરવા જેવાં ગણી શકાય જે આપણે દેવપૂજાના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા. આ વખતે ખરું શું હશે એ શોધવામાં માણસ મૂંઝાય છે. એટલે તેવી વેળાએ સાધકે શું કરવું જોઈએ અથવા કઈ દૃષ્ટિ રાખી કયે માર્ગે પ્રવર્તવું જોઈએ એવો અર્જુન જેવા અનેક સાધકોને પ્રશ્ન થાય છે, આથી હવે એ વિષે શ્રીકૃષ્ણમહાત્મા બોલે છે:—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥

આવ્યું છે કે પરિજ્ઞા એટલે કે વસ્તુવિવેક સૌથી પ્રથમ હોવો જોઈએ. હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેયની ત્રિપુટી છે. કયું જાણવા યોગ્ય, કયું તજવા યોગ્ય, અને કયું લેવા યોગ્ય છે. તે વિવેક હોવો જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણગુરુએ પણ અહીં એ જ વાત કહી છે. કવિઓ પણ મૂંઝાય છે, એમ કહીને વળી શ્રીકૃષ્ણગુરુ એકલી બુદ્ધિ કરતાં હૃદયની ખરી શ્રદ્ધાનું મૂલ્ય વધુ આંકે છે. આ પરથી વસ્તુવિવેક માટે કોઈ એકલી બુદ્ધિને મહત્ત્વ ન આપે. ખરી વાત તો એ છે કે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એ ચારે દૃષ્ટિએ દરેક કર્મને સાધકે જાતે તપાસવું જોઈએ અને મહાપુરુષોનાં વચનોમાં ઇતબાર રાખી સત્યને પંથે પગરણ માંડવાં જોઈએ. જો કે સત્યની કેડી સાંકડી અને ભારે ગહન છે; છતાં સત્યાર્થી અને જાગૃત સાધક એમાંથી પોતાની અંતઃપ્રેરણા દ્વારા અવશ્ય ઉકેલ મેળવશે. આટલી તૈયારી ન હોય તે શ્રદ્ધાપૂર્વક કોઈ સદ્દગુરુનું અવલંબન લે. સદ્દગુરુનું અવલંબન લીધા પછી સરાગદૃષ્ટિનો ભય છે, એટલે ત્યાં પણ સદ્દગુરુ અને સુશિષ્ય બન્નેએ ચેતવાનું તો છે જ. વળી અવલંબન મળ્યા પછી મૂર્છા એટલે કે મંદ–પુરુષાર્થનો પણ ભય છે. તેમ આંતરપ્રેરિત માર્ગે જવામાં બે મોટા ભયો છે: (૧) સ્વચ્છંદતામાં સપડાવાનો અને (૨) અભિમાનમાં અટવાવાનો, આ બન્ને ભયો સાધકને ઊંચે ચડ્યા પછી પણ આફત અગર લાલચમાં કસોટી કરી પાડી દે એવું બહુવાર બને છે. આથી જ “ માર્ગ ભારે ગહન છે ” એમ શ્રીકૃષ્ણ ગુરુ સુપાત્ર શિષ્ય અર્જુનને કહે છે. પ્રત્યેક સાધકે એ વાત યાદ રાખવા જેવી છે.*

---

* કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મ વિષે આપણે અગાઉ કહી ગયા છીએ; છતાં અહીં એ શબ્દો આવ્યા માટે પુનરુક્તિ કરીએ.

કર્મ એટલે શુદ્ધતત્ત્વ અથવા ઉપાદેય તત્ત્વ.

વિકર્મ એટલે શુભ અથવા પુણ્ય–તત્ત્વ. અકર્મ એટલે પાપ તત્ત્વ અથવા અધર્મ.

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥
यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥१९॥

કર્મે અકર્મ જે પેખે, ને જે કર્મ અકર્મમાં;
તે જ્ઞાની છે મનુષ્યોમાં, તે યોગી પૂર્ણકર્મકૃત. (૧૮)
કામસંકલ્પવર્જેલા, જેના આરંભ છે બધા;
જ્ઞાનાગ્નિથી બળ્યાં કર્મ, તેને જ્ઞાની કહે બુધો. (૧૯)

(અર્જુન! હવે તું પૂછીશ કે, "કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મના ભેદ શી રીતે જાણવો?" એ વિષે તાત્ત્વિક રીતે તો હું અગાઉ કહી ગયો છું. અહીં વ્યવહારુ ઢબે કહું છું: "પ્રિય પાર્થ! જો, વિકર્મ પણ શુદ્ધદૃષ્ટિએ તો ત્યાજ્ય જ છે અને એને ઓળખવામાં શાસ્ત્રદૃષ્ટિ અને ગુરુ વચન બહુ સહાયક છે. જો કે કેટલાંક ત્યાજ્ય-કર્મો તો જગજાહેર હોય છે; પણ એમ છતાં ત્યાં પણ સ્વયં-વિચારની જરૂર તો છે જ. કેટલીકવાર એકને માટે તજવા યોગ્ય કર્મ, બીજાને માટે ત્યાજ્ય હોતું નથી, અને કેટલીકવાર ત્યાજ્ય-કર્મની પ્રવૃત્તિમાં પરેલો દેખાવા છતાં જ્ઞાન-દૃષ્ટિવાળો પુરુષ એવા કર્મ બંધનના લેપમાં લેપાતો હોતો નથી. પરંતુ; આવું અપવાદિત સ્થળોએ અને વિરલ પ્રસંગે જ બને છે, એટલે રાજમાર્ગ નથી. તેથી ત્યાજ્યકર્મની પ્રવૃત્તિ પ્રાયઃ ત્યાગવા યોગ્ય જ છે. અ એને પારખવામાં હમેશાં મુશ્કેલી પડતી નથી, પણ અકર્મના અને કર્મને

આ પછીના શ્લોકમાં કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મ વિશિષ્ટ અર્થમાં છે, એટલે ત્યાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એવો અર્થ લીધે છે, માટે એ અર્થ જોઈને કોઈ વાચક મુંઝવણમાં ન પડે.

(કર્મ એટલે અવશ્ય આચરવા યોગ્ય કર્મ.
વિકર્મ એટલે શુદ્ધ દૃષ્ટિના અભાવ વાળાં કર્મ.
અકર્મ ,, અકર્મણ્યવૃત્તિ વાળું કર્મ.)

ભેદ કળી કાઢી, કર્મમાં પ્રવર્તવું એ બહુ જ મુશ્કેલી ભર્યું કામ છે. એનો વ્યવહારુ ઉકેલ એ છે કે, "કર્મમાં અકર્મદૃષ્ટિ રાખવી અને અકર્મમાં કર્મદૃષ્ટિ રાખવી." બીજા શબ્દોમાં કહું તો પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિની દૃષ્ટિ રાખવી, અને નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિની દૃષ્ટિ રાખવી. મધ્યસ્થ જ્ઞાનીઓ એકાંતે ક્રિયાને તજનારાને પ્રવૃત્તિ માર્ગની દૃષ્ટિ આપે છે અને એકાંતે પ્રવૃત્તિના લક્ષીને નિવૃત્તિમાર્ગની દૃષ્ટિ આપે છે. મૂળે આત્મા સ્વયં નિષ્ક્રિય છે, પણ એવી સ્વભાવસિદ્ધ નિષ્ક્રિયતા માત્ર શારીરિકાદિ ક્રિયા તજવાથી સધાતી નથી, સમભાવથી જ સધાય છે. હવે તું સમજી શકીશ કે યુદ્ધમાં યોજાવાનું તને હું કહું છું, એમાં મારો હેતુ શો છે ? એ પણ તારે સમજી લેવું કે મારો હેતુ કર્મસિદ્ધિનો પણ નથી. તને કર્મસિદ્ધિ મળે કે ન મળે, તુરત મળે કે પછીથી મળે એ મારે મન ગૌણ વસ્તુ છે, પણ મુખ્ય વસ્તુ તો ગુણસિદ્ધિ છે, અને એવી ગુણસિદ્ધિ કેટલીકવાર કર્મ કરવાના પુરુષાર્થથી થતી હોય છે, તો કેટલીકવાર કર્મત્યાગ કરવાના પુરુષાર્થથી થતી હોય છે, પણ આજે તારે સારુ તો મારો મુખ્ય મુદ્દો કર્મ કરવાના વિષય ઉપર છે. તું કર્મ કરવા છતાં કર્મબદ્ધ ન થાય એ રીતે વર્ત. ભાઈ અર્જુન ! હું ખરેખર કહું છું કે) જે કર્મમાં અકર્મ (દૃષ્ટિથી) જુએ છે અને અકર્મમાં કર્મ (દૃષ્ટિથી) ભાળે છે, તે (મનવાળા) મનુષ્યોમાં (પણ) સાચો બુદ્ધિવાળો (જ્ઞાની) છે. તે યોગી પણ છે અને તે (જ) સંપૂર્ણ કર્મ કરનારો છે.

(પૃથાના પુત્ર ! ખરું પાંડિત્ય એ કંઈ માત્ર કલ્પનાનો વિષય નથી, તેમ ચર્ચા, વાદ કે શાસ્ત્રનો વિષય નથી, વળી દેવળ કે મંદિરમાં બોલવા પૂરતો પણ એનો અર્થ નથી; એ તો આચારપરથી જ પારખી શકાય છે.) જેના સર્વ સમારંભો (એટલે કે જેનાં સર્વ ક્રિયાકાંડો) કામનામય સંકલ્પ (એટલે કે જૈનસૂત્રોમાં જેને નિયાણું કહેવાય છે, તેવા સંકલ્પો. દા. ત. ફલાણું કામ થાય તો ફલાણા દેવને આ ચઢાવું કે આમ કરું. અથવા મેં જે જપ તપ કર્યાં તેનું અમુક ફળ મળો. એમ બદલાની ભાવનાથી કર્મ-ધર્મ કરવાં તે)થી રહિત છે. (તેનું જ્ઞાન નિર્મળ અને આવરણ વગરનું થઈ જાય છે.) તેવા પુરુષનાં જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી કર્મ બળી જાય છે, તેમને જ સાચા જ્ઞાની પુરુષો પંડિત કહે છે.

નોંધ:—

જે કર્મ જીવને બાંધે છે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આત્માના સત્ય, જ્ઞાન અને આનંદમય સ્વરૂપ આડો પડદો ઊભો કરે છે, તે કર્મ નિવારવાનો ટૂંકો રસ્તો ગીતાકારે એ બતાવ્યો કે, કામનામય સંકલ્પથી કોઈ પણ ક્રિયા ન કરો. ક્રિયા પહેલાં સંકલ્પની તો જરૂર પડે જ છે, પણ એ સંકલ્પમાં કામનાનો અંશ ભેળવવો નહિ. એ ભળે છે ત્યારે જ જ્ઞાન આવરાય છે. આથી જ દૃશ્યકર્મ જડ હોવા છતાં, કર્મથી ચેતન બંધાય છે અને એની દશા જ્યાં લગી રહે છે, ત્યાં લગી શારીરિક ક્રિયા રોકે, કે હઠથી પ્રાણનો આયામ કરે તોય કર્મનું બંધન અટકતું નથી. તે પ્રવાહ તો એટલો બધો સૂક્ષ્મ છે અને શ્રી આચારાંગના શબ્દોમાં કહીએ તો "સર્વ દિશાઓથી તે ધોધમાર ધસી આવતો હોય છે. એને રોકવા માટે તો કામના ઉપર કાબૂ મેળવવાનો પુરુષાર્થ સતત ચાલુ રાખ્યા સિવાય બીજા બધા ઉપાયો કે સાધનો થીગડાંમાત્ર છે." આ નિયમ આપણાં સર્વ કાર્યોમાં લાગુ પડે; એટલા માટે ગીતાકારે અહીં એ પણ કહ્યું કે જ્ઞાનીની, ભક્તની કે કર્મયોગીની પણ તે જ કસોટી છે. મનુષ્યની ઉચ્ચ કોટીની બુદ્ધિનું સાધન એ સાધ્ય મેળવવા માટે જ છે. માણસે નાની કે મોટી કોઈ પણ ફતેહ મેળવવી હોય તો કાર્ય કરતાં પહેલાં દૃઢ સંકલ્પ કરવો. એ સંકલ્પમાં જેટલી કામના હશે તેટલી શિથિલતા આવવાની અને આરંભેલાં સત્કાર્યો પણ અધૂરાં રહેવાનાં, પણ કામના રહિત સંકલ્પ હશે તો એ કાર્ય એક જન્મે કે અનેક પ્રસંગે ભલે અધૂરું રહ્યું કે ઉપલક દૃષ્ટિએ અફળ ગયેલું ભાસે, પરંતુ એ કાર્ય પૂરેપૂરું અને વિજયવંત નીવડવાનું જ, તે વાતમાં [illegible] કોઈ શંકાશીલ ન બને. ત્યારે આવી કામના શી રીતે છૂટે? એને માટે પણ ગીતાકારે ટૂંકમાં બહુ કહી દીધું: જ્યારે [illegible] મન પ્રવૃત્તિમાત્રમાં [illegible] લાગે ત્યારે નિવૃત્તિમાર્ગ

ધ્યેય ન ચૂકશો અને જ્યારે ક્રિયાકાંડોથી તમારું મન કંટાળે ત્યારે કંટાળીને એ ન છોડતાં પ્રવૃત્તિમાર્ગનું ખરું રહસ્ય ન ભૂલશો. બન્ને માર્ગ સાપેક્ષ છે. એકેનો એકાંતે સ્વીકાર કે અસ્વીકાર નથી, પણ એ બે માર્ગ વચ્ચે સમભાવની દાંડી બરાબર રાખવી, એમાં જ જ્ઞાનની ખરી ખૂબી છે. કોઈ પણ જપ, તપ આદિ ક્રિયાનું કે ધ્યાન, મૌન આદિ ક્રિયાનું પણ એ જ ખરું પરિણામ છે. કર્મકૌશલ્યરૂપ યોગ કે જેને વિષે બીજા અધ્યાયમાં અને ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેવાયું, તે પણ સમભાવથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે વર્તવાને જૈન-સૂત્રોની પરિભાષામાં કહીએ તો " જે કર્મ બંધાય છે, તે શિથિલ બંધવાળાં બંધાતાં હોઈને ખરી પડે છે અને જૂનાં કર્મો પણ કામનાના નિરોધરૂપી તપથી બળીને ખાખ થાય છે. આમ આગળ વધતાં છેવટે આત્મા સંપૂર્ણ જ્ઞાનમય થઈને પોતાના સહજ સ્વરૂપને પામી જાય છે. અને ભવભ્રમણ ટળી જાય છે. શાસ્ત્રજ્ઞાન, સદ્‌ગુરુનું અવલંબન કે આત્મસ્ફુરણાની વફાદારી વગેરેનો પરમ હેતુ આટલો જ છે." નરસિંહ મહેતાના શબ્દોમાં કહીએ તો " જ્યાં લગી આત્મા તત્ત્વચિહ્ન્યો નહિ ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી."

[ક્રિયા કરવા છતાં ગીતાની પરિભાષા પ્રમાણે કર્મ કરવા છતાં—અકર્મી—એટલે કે કર્મબંધન રહિત—કેમ રહી શકાય એ વિષે કહે છેઃ]

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ २० ॥
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥
यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबद्धयते ॥२२॥

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानाऽवस्थितचेतसः ।
यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

છાંડી કર્મફલાસક્તિ, નિત્યસંતુષ્ટ નિસ્પૃહી;
પ્રવર્તે કર્મમાં તોય, તે કશું કરતો નથી. (૨૦)

જીત્યું મન તજી આશા, તજ્યા સર્વ પરિગ્રહો;
માત્ર દેહે કરે કર્મ, તેથી પામે ન પાપ તે. (૨૧)

તૃપ્ત સૌ જે મળ્યું તેમાં, ઈર્ષ્યા ને દ્વંદ્વથી પર;
સમ સિદ્ધિ–અસિદ્ધિમાં, ન બંધાય કર્યા છતાં. (૨૨)

જ્ઞાને જેનું ઠર્યું ચિત્ત, એવા નિઃસંગી મુક્તનાં,
યજ્ઞ અર્થે થતાં કર્મો, બધાંય ઓગળી જતાં. (૨૩)

(અહો કૌંતેય ! "ક્રિયામાત્રનું ફળ છે જ" એ તારી વાત સાચી છે. પણ ક્રિયા કરવા છતાં એમાં આત્મા પોતે ન ભળે તોય એ ક્રિયાનું ફળ તો મળે છે, પણ આત્મા જે ક્રિયામાં ન ભળ્યો હોય એ ક્રિયાના શુભાશુભ ફળથી આત્માને હર્ષ કે શોક થતો નથી. અને જ્યાં હર્ષ, અને શોક નથી. ત્યાં કરવા છતાં ન કરવાપણું જ છે. ક્રિયા કરવા છતાં આત્મા ન ભળે એવું ક્યારે બને ? અથવા આત્મા ભળ્યો છે કે નથી ભળ્યો એની કસોટી શી ? " એવું તું પૂછતો હોય તો તેનો ઉત્તર પણ હું આપું છું. પાર્થ !) કર્મફળની આસક્તિ છાંડીને જે હમેશાં તૃપ્ત રહે છે તથા જેને કશાની તમા નથી (એટલે કે કશાય પ્રતિબંધ વિનાનો જે નિસ્પૃહી છે) તે કર્મમાં (ક્રિયામાં) પ્રવર્તતો દેખાય તોય કશું જ કરતો નથી (એટલે કે એ પાપકર્મથી બંધાતો નથી).

(કારણ કે પરંતપ ! ફળની ઇચ્છાનો નિરોધ થવાથી એ પોતાના) મનને જીતી લે છે, આશાનો ગુલામ રહેતો નથી. એના સર્વ પરિગ્રહો તજાયેલા હોય છે. આથી માત્ર શારીરિક ક્રિયા કરે છે, પણ તેવું કર્મ છતાં એને પાપ લાગતું નથી.

...ર્જુન ! તને હજુ કેમ શંકા રહે છે, ભલા !) સહેજે જે કંઈ

આવી મળે તેમાં એવો પુરુષ તૃપ્ત રહે છે. ઈર્ષા અને (સુખ-દુઃખ રાગદ્વેષ આદિ) દ્વંદ્વથી તે પર (મોટો કે છેટો) રહે છે. (સ્થૂળ સફળતામાં) સફળતા મળે કે અસફળતા દેખાય તોય (બન્ને સ્થિતિમાં) સરખો રહે છે. તે કર્મ કરવા છતાં બંધાતો નથી.

(અથવા બીજી પરિભાષામાં કહું તો) જેનું ચિત્ત, જ્ઞાનમાં સ્થિર થયું છે અને જે (અંતરંગ અને બહિરંગ બન્ને પ્રકારના) સંગરહિત છે મોહબંધનથી વેગળો છે અને એમ હોઈને જે મુક્ત (સ્વાધીન) છે, તેવો પુરુષ યજ્ઞાર્થે (યજ્ઞનો અર્થ ધર્મમય પુરુષાર્થ અથવા ઉપયોગ થઈ શકાય તેવાં) કર્મ આચરે છે, તેથી એનું એ આચરેલું સમગ્ર કર્મ લય પામે છે.

નોંધ:—

શ્રીકૃષ્ણગુરુએ બીજા અધ્યાયમાં 'કર્મફળ'ને તજવાની વાત કરી હતી. પણ અર્જુનને એ માર્ગ પણ અઘરો લાગ્યો, ત્યારે અહીં આ અધ્યાયમાં ગુણસિદ્ધિનું લક્ષ્ય રાખવા માટે કહ્યું. એ ન બને તો એથી પણ એક બીજી સુંદર રીત બતાવી, તે એ કે કોઈ પણ કાર્યારંભ પહેલાં કામનામય સંકલ્પ ન કરવો. પણ જ્યારે અર્જુને કહ્યું કે "કોઈ પણ કાર્ય કરતાં પહેલાં કંઈ ને કંઈ પ્રકારની ઇચ્છા તો રહે છે, તો ત્યાં શું કરવું?" એના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણગુરુ કહે છે કે "કર્મફલની ઇચ્છા કદાચ રહેતી હોય તો એમાં મનને ન જોડવું. મન જોડાઈ જાય તોય આત્માને તો એમાં ચોંટવા દેવો જ નહિ." આત્મા નથી ચોંટ્યો એનું પ્રમાણ એ કે કાર્ય સફળ થાય કે અફળ જતું દેખાય, તોય જો આત્મા એ કર્મફલમાં આસક્ત નહિ થયો હોય તો એ દરપળે તૃપ્ત અને પ્રસન્ન રહેશે. એને નિષ્ફળતામાં નિરાશા નહિ થાય અને સફળતામાં એને પ્રતિબંધ—એટલે કે ક્ષેત્ર, કાર્ય કે વ્યક્તિનું બંધન—નહિ થાય.

આથી "હે પ્રભુ! આમ થજો ને હે નાથ! તેમ થજો, હું

ાવો થઉં કે તેવો થઉં" એવી કામનામય આશા કે જેને જૈન રિભાષામાં નિયાણું કહેવાય છે, તે નહિ રહે એટલે એનું ચિત્ત અને આત્મા બન્ને પોતપોતાના સ્વભાવમાં સ્થિર રહેશે. આનું પરિણામ એના જીવનમાં પણ જણાશે. કારણકે તે બધા પરિગ્રહો અને સંગ્રહોથી છૂટો રહેશે. સારાંશ કે એનું શરીર જ માત્ર ક્રિયા કરતું હશે; બાકી મન પણ તટસ્થ હશે અને આત્મા પણ તટસ્થ હશે. એ તટસ્થતાની છાયા એના વ્યવહાર ઉપર પડવાથી એનો વ્યવહાર શુદ્ધ જ હશે, એથી એ ક્રિયાનો દોષ કે લેપ એને નહિ લાગે.

પોતાના દેહ માટે પણ અનાયાસે જે કંઈ મળે તેથી એને પદાર્થ ઉપર કે વ્યક્તિ ઉપર નવેસરથી હવે રાગદ્વેષ થવાનું કારણ જ નથી. આથી એવું પણ સહેજે બનશે કે એને હર્ષશોક નહિ થાય. કર્મસિદ્ધિ મળો કે ન મળો, સફળતા આજે મળો કે પછી મળો, એ બન્ને બાબતોમાં તે પોતાનું સમતોલપણું જાળવી રાખશે અને જેણે આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, તેને પછી કર્મબંધન શાં? કારણકે જે કારણથી કર્મબંધન થાય છે, તેને જ એણે દૂર કર્યું પછી ભય શો રહ્યો? પરંતુ અહીં એક પ્રશ્ન થશે કે તો ક્રિયાનું ફળ મળે તેનું શું? જૈન પરિભાષા પ્રમાણે કહીએ તો ક્રિયા છે, ત્યાં કર્મ છે જ. તો પછી એ કર્મ કેવું? અને એ જો આત્માને ન ચોંટે તો એનું શું થાય? આના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણગુરુ કહે છે કે "સંગ છૂટ્યો, મોહ સંબંધ છૂટ્યો, એટલે તેવો નિઃસંગી પુરુષ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી સમર્થ પુરુષ બને છે. એને પરાધીનતા હોતી નથી. એનું ચિત્ત જ્ઞાનમાં ઠરી જાય છે. આથી એને સંતાપ રહેતો નથી. પણ એમ છતાં અગાઉ કહ્યું તેમ યજ્ઞહેતુક, જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો ઉપયોગપૂર્વક કર્મ એ આચરે છે, અને આમ હોવાથી એ કર્મ આત્મા સાથે ન ચોંટતાં વિલય પામે છે. જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો એ આસક્તિ વિના કે મોળી આસક્તિએ બંધાયેલું કર્મ શિથિલ હોઈને નિર્જરાની દ્વારા ઓગળી જાય છે; ખરી પડે છે. જૈનસૂત્રો કહે છે.

"બંધનો મુખ્ય આધાર પરિણામ (મનની માઠી ઇચ્છામાં આત્મા જોડાણુ) ઉપર છે." એ વાતનો મેળ પણ મળી રહે છે.

આ ચારે શ્લોકનો સારાંશ આ છે:—

"જ્યાં કર્મ કર્યા વિના છૂટકો જ નથી ત્યાં કર્મ કરવાથ ડરવા કરતાં કર્મ કરવા છતાં પાપથી કેમ બચી શકાય, એ જ જોવા રહે છે. પોતે પુરુષાર્થ કરતો હોવા છતાં જો અભિમાનને વશ થાય, તો પણ બંધનથી બચી જવાય, એ વાત સમજી શકાય છે અભિમાન એ જ પાપનું મૂળ છે, પણ કામનામય સંકલ્પથી વેગળ રહેવાય તો જ અભિમાનથી અળગા રહી શકાય. છતાં ચારે અભિમાન ન હોય ત્યાં પણ અપ્રસન્નતા, અસંતોષ, ઈર્ષ્યા, રાગદ્વેષ આદિ ભયો તો ઊભા જ છે, માટે કર્મફલની લાલસા છોડવી જોઈએ. તો જ સ્વતંત્રતા ટકી શકે, નહિ તો ગરજવંત બનવું પડે! જેણે કર્મફલની લાલસા છોડી છે, તે કર્મમાં પ્રવર્તે તોય અકર્મા જ ગણાય. કારણ કે કર્મફળ ગમે તે આવે એની એને આશા નથી, મૂર્ચ્છા નથી. એટલે એ શારીરિક, વાચિક કે માનસિક પરિગ્રહની જાળમાં સપડાતો નથી. પોતાના આત્માને તથા ચિત્તને વશ કરી રાખે છે, આથી એ દોષિત ઠરતો નથી. વળી જે સહેજે મળે તેમાં સંતોષ માને છે, કોઈ પર એને ઘૃણા, તિરસ્કાર, ઈર્ષ્યા કે મોહ થતાં નથી. એથી એ નિર્બંધન રહે છે. કદાચ કર્મફળની લાલસા છોડવી પણ અઘરી લાગે તો જ્ઞાન–આત્મ ધર્મ–માં–ચિત્તને સ્થિર કરવું. મોહજન્ય સંબંધોનો મન, તન અને વચનથી ત્યાગ કરવો. આમ કરવાથી–સર્વ સંગ પરિત્યાગ કરવાથી–બંધનકારક કર્મો આપોઆપ છૂટી જશે, પછી જે કંઈ ક્રિયા થશે તે આત્મોન્નતિ માટે જ થશે. એટલે એ આત્મલક્ષ્યે આચરનારનું સઘળું કર્મ આપોઆપ વિલય પામશે."

આસક્તિને જીતવાના મુખ્ય બે માર્ગ: (૧) કર્મફળની કામના

ધ્યાતા અને ધ્યેય એકરૂપ બને તે જ સમાધિ. શ્રીકૃષ્ણગુરુદેવ ત્રીજા અધ્યાયમાં અર્જુનને કહી ગયા કે તું મને બધું અર્પી દે. સચેતન પ્રભુરૂપ શરીરના અવલંબનની ઉપયોગિતાનો એકાંતે કોઈ પણ અસ્વીકાર નહિ જ કરે. પરંતુ દેહધારી ઉપર નિષ્ઠા પૂરેપૂરી કોઈ કારણસર ન ચોંટે તો બ્રહ્માનું અવલંબન લેવું; એમ અહીં કહ્યું. જેમ એક વહીવટદાર બધો વહીવટ પોતે કરે છે, છતાં એ માલિક તો બીજાને જ ગણે છે. એટલે કર્તવ્ય બજાવવા છતાં એને ગાઢ આસક્તિ થતી નથી, એમ સાધકે પળેપળે બ્રહ્મ (આત્મા) સાથે લક્ષ્ય રાખી કર્મો કર્યાં કરવાં. આથી કર્મજન્ય ફળો ઉપરનો વ્યાસંગ આપોઆપ ઓછો થશે ને છેવટે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જશે. પરંતુ આ વાત જેટલી કહેવામાં કે સાંભળવામાં સહેલી લાગે છે તેટલી તે વાસ્તવમાં આચરવી સહેલી નથી. એટલે શ્રીકૃષ્ણ ગુરુ ચોખવટ કરે છે :—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ।

દૈવને જ અનુલક્ષી, યોગી કો યજ્ઞ સેવતા,
બ્રહ્માઅગ્નિ મહીં બીજા, યજ્ઞને યજ્ઞથી યજે. (૨૫

(પાર્થ ! તારી શંકા ખરી છે, કેટલાક નિર્ગુણનું અવલંબન લે છે અને કેટલાક દૈવી સત્ત્વોને ઉદ્દેશીને ઉપાસના કરતા હોય છે, મેં આગળ કહ્યું તેમ કેટલાક દેવયજ્ઞના ઉપાસકો, કોઈ લૌકિક કામનાથી દેવયજ્ઞ ઉપાસતા હોય છે, અને) કેટલાક યોગીઓ (નિર્ગુણ પ્રભુને સીધી રીતે ઉપાસતાં) દેવને પૂજે છે (એટલે કે દેવ દ્વારા પ્રભુને ભજે છે) જ્યારે બીજા વળી બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં યજ્ઞથી જ યજ્ઞને હોમે છે.

નોંધ :—

ગીતાકાર યજ્ઞને સ્વીકારે છે, પણ એ એના રૂઢ અર્થને બદલે

લાક્ષણિક અર્થ બતાવી એનું પ્રતિપાદન કરે છે. અહીં દૈવયજ્ઞ અને બ્રહ્મયજ્ઞ એમ યજ્ઞના બે ભેદ પાડી બતાવ્યા. બ્રહ્મયજ્ઞમાં તો અગ્નિ, હવિ, અર્પણ કરવાની ક્રિયા વગેરે બધું બ્રહ્મમય જ હોય છે એ વાત ગયા શ્લોકમાં કરી હતી. અહીં એ કહ્યું કે એવો યજ્ઞ, યજ્ઞથી જ હોમાય છે. એમ કહેવાનો આશય એ છે કે બ્રહ્મરૂપી યજ્ઞમાં એકતા સળંગ હોય છે. ત્યાં હોમનાર પણ તે અને હોમવાનું પણ તે જ. પણ દૈવયજ્ઞમાં જરૂર ભેદ પડે છે. એમ છતાં અગાઉ કહ્યું હતું તેમ જેનું લક્ષ્ય બ્રહ્મ તરફ છે, તે દૈવયજ્ઞનો ઉપાસક હોય તોય આખરે બ્રહ્મને પામે છે.

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના પચીસમા અધ્યયનમાં જૈન દૃષ્ટિએ યજ્ઞની બીના આવે છે, ત્યાં પણ ઉપર શ્લોકાંક ૨૪-૨૫ માં જે ચોખવટ કરી છે, તેવી જ ચોખવટ છે. જૈનસૂત્રોની દૃષ્ટિએ દ્રવ્યયજ્ઞ અને ભાવયજ્ઞ એમ બે પ્રકારના યજ્ઞો છેઃ (૧) દ્રવ્યયજ્ઞમાં પણ ભાવયજ્ઞનું લક્ષ્ય હોય તો જ તે સાર્થક છે, નહિ તો કશો અર્થ સરતો નથી; (૨) દ્રવ્યયજ્ઞ કરતાં ભાવયજ્ઞ ઉત્તમ જ છે. શ્રીકૃષ્ણગુરુ દ્રવ્યયજ્ઞને તો દ્રવ્યયજ્ઞ કહે છે, પણ ભાવયજ્ઞને જ્ઞાનયજ્ઞ તરીકે ઓળખાવે છે.

હવે ગીતાનો દ્રવ્યયજ્ઞ પણ ઘી કે પદાર્થોને હોમવાનો યજ્ઞ નહિ, પણ વિષયાદિને હોમવાનો યજ્ઞ છે એમ શ્રીકૃષ્ણગુરુ કહેવા માગે છેઃ—

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इंद्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible]
[illegible] ([illegible])

[illegible]
[illegible] ([illegible])

[illegible]
[illegible] ([illegible])

([illegible])

[illegible]

[illegible]

નોંધ:—

આ પરથી બરાબર સમજી શકાશે કે શ્રીકૃષ્ણગુરુનો યજ્ઞ કેટલો વ્યાપક છે. આપણે અગાઉ યજ્ઞનો અર્થ ધર્મમય પુરુષાર્થ અથવા જૈન પરિભાષા પ્રમાણે ઉપયોગ લીધો હતો, તે આબાદ રીતે ઘટી રહે છે.

આ રીતે જોતાં સ્થૂળત્યાગ એ દ્રવ્યયજ્ઞ અને સંયમ, તપ, અને સ્વાધ્યાયયોગ એ બધા જ્ઞાનયજ્ઞ (અથવા જૈન પરિભાષા પ્રમાણે ભાવયજ્ઞ)માં ધર્મમય પુરુષાર્થ હોવો જોઈએ. મતલબ કે જે જે સાધનો, સાધ્ય ભણી લઈ જવામાં સફળ થાય તે બધાં સાધનો યજ્ઞરૂપ જ છે.

શ્રીકૃષ્ણગુરુએ બીજા અધ્યાયમાં જ્ઞાન ઉપર જોર આપ્યું હતું. આ ચોથા અધ્યાયમાં એ બન્નેને છોડી જ્ઞાનમય યજ્ઞ ઉપર જોર આપવા માગે છે. ફળની લાલસા છોડી કર્મ કરવાં એ ઉત્તમ માર્ગ છે, પણ એના કરતાં સરળ માર્ગ એ છે કે જે સાધન, સાધ્ય ભણી લઈ જાય તે સાધનમાં પુરુષાર્થ કરવારૂપ યજ્ઞાર્થે કર્મ આચરવાં.

આવું સમજી લીધા પછી કોઈ ગૃહવાસી હો કે કોઈ વનવાસી હો! કોઈ ત્યાગીવેશે ઓળખાતો હો કે કોઈ વગર વેશે ત્યાગી હો! કોઈ લોકસેવા અર્થે ત્યાગી બન્યો હો કે કોઈ એકાંતવાસ સેવતો હો! કોઈ ઉપાસના કરતો હો કે કોઈ યોગસાધના કરતો હો! પણ સહુએ કંઈ ને કંઈ સત્પુરુષાર્થ તો કરવો જ જોઈએ અને એવા બધા પુરુષો શ્રીકૃષ્ણગુરુના આશય પ્રમાણે તો તીક્ષ્ણ વ્રત ધારણ કરનારા યતિઓ જ છે. આનું નામ તે જૈનસૂત્રોનો સ્યાદ્વાદ. મનુષ્ય ગમે તે માર્ગ પકડે, પણ એનું ધ્યેય, "આત્માની ઓળખાણ" હોવું જોઈએ અને જો એ હોય તો ગમે તે માર્ગે હો છતાં એ યતિ જ છે. માટે કોઈ પોતે જ બહુ કઠણ તપ કરે છે

એવું અભિમાન ન કરે. એ જ વાતને આગળ વધારતાં શ્રીકૃષ્ણગુરુ રીથી કહે છેઃ—

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥
अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥
यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

અપાને પ્રાણને હોમે, પ્રાણે કોઈ અપાનને;
પ્રાણાપાન ગતિ રોધી, પ્રાણાયામે પરાયણ. (૨૯)

વળી બીજા મિતાહારી, પ્રાણમાં પ્રાણ હોમતા;
તે બધા યજ્ઞજ્ઞાતાઓ, ખપાવ્યાં પાપ યજ્ઞથી. (૩૦)

યજ્ઞશેષસુધાભોગી, પામે બ્રહ્મ સનાતન;
અયજ્ઞીને ન આ લોક, તો પછી અન્ય ક્યાંથી હો. (૩૧)

(કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે અર્જુન!) વળી કેટલાક યોગીઓ (પ્રાણાયામના સાધન દ્વારા આગળ વધતા હોય, તેઓ) પ્રાણાયામમાં પરાયણ ગણાય છે. એવા પુરુષો પ્રાણ અને અપાન બન્ને વાયુઓની ગતિ પર સંયમ લાવવા માટે (કેટલીકવાર) અપાનમાં પ્રાણને હોમે છે અને કેટલીકવાર પ્રાણમાં અપાન (વાયુ)ને હોમે છે.

વળી બીજા કેટલાક આહાર ઉપર કાબૂ લાવીને પ્રાણમાં જ પ્રાણને હોમે છે. એમ ઉપર કહ્યા તે સર્વે યજ્ઞથી જેમણે પાપ ખપાવી નાખ્યાં છે એવા યજ્ઞજ્ઞાતાઓ છે. (જે આચરણમાં મૂકે, તે જ ખરો જ્ઞાતા એમ હોઈને તેઓ તો બ્રહ્મને પામે જ છે. પરંતુ એવા) યજ્ઞની પ્રસાદીરૂપ અમૃત ભોગવનારા હોય છે, તે પણ સનાતન બ્રહ્મ પામે છે. (પાર્થ, હવે તું સમજી શક્યો હોઈશ કે હું જે અર્થમાં યજ્ઞની વાત કરું છું તે

અર્થમાં યજ્ઞ સહુને એક સરખો જરૂરી છે. ખરી રીતે કહું તો) યજ્ઞ ન કરનાર માટે આ લોક પણ નથી (એટલે કે યજ્ઞ ન કરનાર માટે લોકમાં પણ સ્થાન નથી), તો પછી ,પરલોક તો ક્યાંથી હોય

નોંધ :—

ગીતાકાળમાં પ્રાણાયામ ઉપર બહુ જોર આપવામાં આ હશે. એટલે શ્રીકૃષ્ણગુરુએ પ્રાણાયામને પણ યજ્ઞમાં સામેલ ક સારાંશ કે જે સાધન સાધ્યભણી લઈ જતું હોય તે સાધન કરાયેલા બધા પુરુષાર્થને એ યજ્ઞ કહે છે. એ આપણે અગાઉ ક તેમજ છે.

પ્રાણાયામ કરનારા પણ એ રીતે યજ્ઞકર્તા જ છે. પ્રાણવાયુ નિયમમાં લાવવા માટે તેવા સાધકો પુરુષાર્થ કરે છે. પ્રાણવાયુ નિયમમાં લાવવાથી સમત્વ આપોઆપ સધાય છે. પણ લક્ષ્ય સમત્ યોગ પર હોવું જોઈએ, નહિ તો સામાન્ય શારીરિક ફાયદા ઉપરાં ખરો કશો લાભ થતો નથી. કેટલીકવાર તો અણઘડ માણસ શરીર પણ નુકસાન કરી બેસે.

પ્રાણનો વેગ કામના ઉપર બહુ અસર કરે છે અને પ્રાણ સંયમ કામના ઉપર કાબૂ લાવી શકે છે. આ રીતે પ્રાણાયામ સાધન ઉપયોગી છે જ, પણ બ્રહ્મચર્યના પ્રેમ સિવાય અને ગુરુગ સિવાય એ માર્ગ જોખમી છે.

માંધીજી લખે છે: "શાસ્ત્રીય સંસ્કૃત પરિભાષામાં અંદર બહાર નીકળનારા વાયુને પ્રાણ કહે છે, જ્યારે ગુજરાતી વિજ્ઞાન પરિભાષામાં બહારથી અંદર દાખલ થનારા વાયુને પ્રાણ કહે છે." પણ આ ભેદ ખરા અર્થમાં નજીવો છે. ઘણા જીવો અમુક સમ ઑક્સિજન પણ બહાર કાઢે છે. દા. ત. ઝાડોની ઘણી જાતો છે.

આમ જોતાં તો એ બન્ને પરિભાષા મળી રહે છે. ખરી રીતે એક વ
વાયુનાં પાંચ નામો છેઃ (૧) પ્રાણ (૨) અપાન (૩) વ્યાન (૪
ઉદાન અને (૫) સમાન. એમની ઓળખાણ લો. ટિળક ઉપનિષદો પર
આ પ્રમાણે આપે છેઃ—

(૧) પ્રાણ એટલે આગળ જનારો ઉચ્છ્વાસ વાયુ. (૨) અપા
એટલે અંદર આવનારો શ્વાસ વાયુ. (૩) વ્યાન–અર્ધો શ્વાસ રોકી
જોર કરવાનાં કામોમાં પ્રગટ થાય છે તે વાયુ. (૪) ઉદાન–મરણ
સમયે નિકળી જનાર વાયુ. (૫) સમાન–શરીરમાં અન્નરસને એ
સરખી રીતે પહોંચાડનાર વાયુ.

અપાનવાયુમાં પ્રાણને હોમવો એટલે કે ઉચ્છ્વાસમાં શ્વાસ
હોમવો, આને યૌગિક પરિભાષામાં પૂરક નામનો પ્રાણાયામ કહેવા
આવે છે. અને પ્રાણવાયુમાં અપાનને હોમવાની ક્રિયાને રેચક નામ
પ્રાણાયામ કહેવામાં આવે છે, અને પ્રાણ તથા અપાન બન્નેનો જે
નિરોધ થાય છે એને કુંભક નામનો પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

આ રીતે શ્રીકૃષ્ણગુરુ પોતાના કર્મયોગમાં પ્રાણાયામ નામ
યોગસાધનને શમાવી દે છે. સાંખ્ય વિષે પણ એમણે પોતા
ખરો મત દર્શાવી દીધો છે. ઉપર એમણે જ્ઞાનને યજ્ઞ કહ્યો, તે જો
સાંખ્યદર્શન પણ યોગમાં શમાઈ ગયું. વૈશેષિક અને નૈયાયિક પ
શમાયા. વેદાંતને તો એણે પૂરો ન્યાય આપ્યો છે અને હજુ આપ
મીમાંસકનાં કર્મકાંડોવાળો યજ્ઞ એમને બહુ સ્થૂળરૂપમાં દ્રવ્યય
લાગે છે. એટલે એમને જૈનસૂત્રો અને બૌદ્ધધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથો
લખેલો જ્ઞાનયજ્ઞ જ પસંદ છે, એ વાત પણ ફરીને તે આગળ કહે

"જેઓ સંયમિત ભોજન કરનારા છે તે પણ પ્રાણમાં પ્રાણ
હોમનારા યજ્ઞી છે," એમ કહી યુક્તાહાર મહત્ત્વની વસ્તુ છે
સમજાવે છે. જૈનસૂત્રોમાં ઉપવાસ, ઉણોદરી, સ્વાદસંયમ, વગે

ભાગવતમાં ગણાવ્યાં છે. ગાંધીજીના વ્રતવિચારમાં એમનો મહિમા ગવાયો છે.

"અગ્નિમાં પ્રાણ" એ સુંદર લૌકિક કહેવત પરથી ઉપરની ક્રિયા આગળ જેઓ ઉપવાસ કે ન્યૂનભોજન કરવાથી કરે છે, તેઓને શ્રીકૃષ્ણગુરુ સમજાવે છે કે "પ્રાણમાં પ્રાણને હોમવાથી, પ્રાણની શક્તિ બૂઝી જવાને બદલે વધુ સતેજ થાય છે. માત્ર એ બધું નિયમબદ્ધ થવું જોઈએ. ઉપવાસ અને પ્રમાણસર ભોજન કરવાથી કાયા નિરોગી થાય છે અને રહે છે, એવો પ્રમાણિક ડૉક્ટરો અને વૈદ્યોનો મત છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે ગીતા એને વૈદકીય સ્વરૂપ આપવાને બદલે ધાર્મિક સ્વરૂપ કેમ આપે છે? એનું સમાધાન તો સ્પષ્ટ છે. જે ખરેખરી ધાર્મિક ક્રિયા છે તેમાંથી આપોઆપ રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, આર્થિક અને નૈતિક કોયડાઓ ઉકલી જ જાય છે અને ઉકલી જવા જ જોઈએ. યુક્તાહારના અભાવે રાષ્ટ્રની બેકારી, સામાજિક શક્તિની ક્ષીણતા, ભૂખમરો, ચોરી, લૂંટ વગેરે નૈતિક ગુનાઓ જન્મે છે એ વસ્તુ ઘણા સમજુ લોક જાણે છે.

"આમ તપ, સંયમ, યોગ, અભ્યાસ, એવી જુદીજુદી ક્રિયાઓ જેઓ ધ્યેયને અનુલક્ષીને કર્યા કરે છે, તેઓ એવી ક્રિયાથી પોતાના પાપને ક્ષીણ કરે છે. જેઓ આવા યજ્ઞને આચરે છે, તેઓ ખરેખર યજ્ઞના જાણનારા હોઈને સનાતન એવા બ્રહ્મને પામે છે.

"અરે! યજ્ઞની પ્રસાદી જમનારા પણ સનાતન બ્રહ્મને પામે છે."

આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણગુરુ એમ કહેવા માગે છે કે, "ઉપર કહેલા યજ્ઞો પ્રાયઃ સંયમી લોકોને જ લાગુ પડે છે. ગૃહસ્થ લોકો સંયમ ન પાળી શકે તો સંયમીની સેવાનો લાભ લે તો પ

ાજ્ઞામૃતના ભોગી થઈને સનાતન બ્રહ્મને પામે છે." અગાઉ
ા અધ્યાયના તેરમા શ્લોકમાં "ગૃહસ્થ માટે દાનયજ્ઞનું નિરૂપણ
હતું અને પ્રમાણિક ગૃહસ્થને ત્યાંથી બોજો નાખ્યા વગર
ાપૂર્વક મળે તે નિઃસ્પૃહભાવે ભોગવી લેવું એ સંતો માટે પાપ-
ાનનું કારણ છે એમ બતાવ્યું હતું." આ પ્રમાણે જ, છતાં
ભાષાભેદે, જૈનસૂત્ર શ્રી દશવૈકાલિકના પાંચમા અધ્યયનના પ્રથમ
ાકમાં ૧૦૦મા શ્લોકમાં કહેવાયું છે કે, નિઃસ્પૃહી દાતા અને
સ્પૃહી ભિક્ષુ બન્ને સદ્‌ગતિ પામે છે. આદર્શ ગૃહસ્થ પાસે દ્રવ્ય-
નું બહુપણું છે, પણ તે ભાવયજ્ઞનું લક્ષ્ય રાખે છે.

સાચા સાધુ પાસે ભાવયજ્ઞનું બહુપણું છે, પણ તે દ્રવ્યયજ્ઞને
છોડતો નથી. જૈનસૂત્રોની પરિભાષામાં કહીએ તો ગૃહસ્થો ઘણું-
ું વ્યવહારમાં રહેલા હોય છે, પણ જો તેઓ નિશ્ચયલક્ષી વ્યવહાર
મી શકે તો સનાતન બ્રહ્મ પામી શકે છે. એ જ રીતે ત્યાગીઓ
ઘુંખરું વ્યવહારથી દૂર રહી શકે છે, પણ તેઓ શુદ્ધ વ્યવહારને ન
વગણતાં સત્ પુરુષાર્થ જારી રાખે તો બેય કાંટાને તોળી મધ્યસ્થ-
ાવ રાખી શકે છે અને સનાતન બ્રહ્મ પામી શકે છે. આ રીતે
ાવા વ્યાપક યજ્ઞ (ધર્મમય પુરુષાર્થ)ની સહુને જરૂર છે. જેઓ
ાગને બાને આવા (લોકસંગ્રહનો જેમાં શમાવેશ છે તેવા) સત્
ુરુષાર્થથી પણ છેટા રહે છે, તેઓ તો "આ લોકને પણ સાધી
ાતા નથી, તો પછી પરલોક તો ક્યાંથી જ સાધી શકે?" આમ
ાને શ્રીકૃષ્ણગુરુ એમ પણ સમજાવી દે છે, કે જે ક્રિયા આ
ાનું જીવનમાં કશીય સંતોષદાયક નીવડતી નથી, તે ક્રિયા પરભવમાં
ણ સંતોષદાયક ન જ નીવડી શકે. મનુષ્ય, કેટલીકવાર ભ્રમથી માની
ાતો હોય છે કે "અમુક ધર્મક્રિયાનું ફળ આ ભવે નથી મળ્યું,
ણ પરભવે મળશે." શ્રીકૃષ્ણગુરુ એ ભ્રમને છોડાવી દે છે.
નસૂત્રોએ આ વાત બહુ સુંદર રીતે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ ઊંડાણથી

છાણી લઈને તારણ આપ્યું છે. તે કહે છે કે, "ધર્મનું પાલન એટલે જીવનશુદ્ધિનો સાક્ષાત અનુભવ. ધર્મમાં નગદ પાસું જ મુખ્ય છે." હવે મુખ્ય વાત એ કહેવા માગે છે કે, યજ્ઞનો સંબંધ કર્મ સાથે છે. અને એ જ રીતે કર્મનો યજ્ઞ સાથે સંબંધ છે અને જ્ઞાનમાં કર્મોનો સમાવેશ થાય છે."

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

એમ યજ્ઞો બહુ ભેદે, વિસ્તર્યા બ્રહ્મના મુખે;
સૌ કર્મજન્ય તે જાણ, એવું જાણી છૂટીશ તું. (૩૨)
છે દ્રવ્યયજ્ઞથી સારો, જ્ઞાનયજ્ઞ પરંતપ!
જ્ઞાનમાં પાર્થ સૌ કર્મો, પૂરેપૂરાં સમાય છે. (૩૩)

(પ્યારા પાર્થ ! ઇંદ્રિયદમન તથા ઉપવાસ વગેરે કાયિકયજ્ઞ છે. સ્વાધ્યાય મૌન આદિ વાચિકયજ્ઞ છે.* અને આત્માનુસંધાન આદિ માનસિકયજ્ઞ છે. આ રીતે કાયાથી, વાણીથી અને મનથી) એમ અનેક પ્રકારના જે યજ્ઞો બ્રહ્મના મુખમાં ફેલાયા છે. (અર્થાત કે જ્યાં બ્રહ્મ આત્મા છે, ત્યાં જ એ યજ્ઞો છે) તે બધાય કર્મ થકી જ જન્મેલા છે એમ જાણ. એવું જાણ્યા પછી તું મોક્ષ પામીશ.

વળી એ (ઉપર વર્ણવેલા બધા યજ્ઞો પૈકી) દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ જ હે પરંતપ! શ્રેયકારક છે કારણ કે હે પાર્થ! બધાં કર્મો પૂરેપૂરી રીતે (તો એકમાત્ર) જ્ઞાનમાં (જ) સમાઈ જાય છે.

* 'મૌનવ્રત' આદિ [illegible] ફળદાયક થાય પણ ધર્મનું ખાસ [illegible] આદિ જ છે.

નોંધ:—

આ બે શ્લોકનું રહસ્ય જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો આ પ્રમાણે છે :—

આત્મા ભણી લઈ જનારો પુરુષાર્થ યજ્ઞરૂપ છે. પરંતુ બીજી દ્રવ્યક્રિયાઓના પુરુષાર્થ કરતાં જ્ઞાનમય પુરુષાર્થ વધુ શ્રેયકારક છે. કારણ કે આત્મામાં જ્ઞાન શમાઈ જાય છે, અને જ્ઞાનમાં સઘળી અને પૂરેપૂરી રીતે ક્રિયામાત્ર શમાઈ જાય છે." આનો અર્થ એ થયો કે જે સાધન, આત્મા ભણી લઈ જાય એ જ ખરું સાધન. અને એ ખરાં સાધનોમાં પણ વિવેક જોઈએ. વિવેક ન હોય તો ખરાં સાધન પણ બંધનરૂપ થાય અને વિવેક હોય તો ખરાં સાધન ક્રિયા તો આપોઆપ આવે.

આ શ્લોકમાંના 'બ્રહ્મમુખ'નો અર્થ ટીકાકારો 'વેદ' કરે છે અને એ પરથી એવો અર્થ કાઢે છે કે, "વેદમાં જે યજ્ઞો વર્ણવાયા છે, તે બધા કર્મ થકી જન્મે છે; કર્મ વિના જન્મતા નથી. આવું જાણ્યા પછી તું છૂટી જઈશ." અમારા નમ્ર મત પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણગુરુ બ્રહ્મ એટલે કે આત્મા સાથે અહીં યજ્ઞનો અને યજ્ઞ સાથે ક્રિયાનો અને એ ક્રિયામાં પણ જ્ઞાનમય ક્રિયાનો ખ્યાલ અર્જુનને આપવા માગે છે. મીમાંસકનાં કર્મકાંડનો અને વેદાંતના જ્ઞાનનો મર્મ ઉકેલવા માગે છે. અને એથી જ એ આવું જ્ઞાન શાથી મળે એનાં સાધનો બતાવે છે :

> तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
> उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥
> यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव ।
> येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

> પ્રણામે, પ્રશ્ન દ્વારા તું, સેવાથી જાણ જ્ઞાન તે;
> તત્ત્વદ્રષ્ટા જ જ્ઞાનીઓ, બોધશે જ્ઞાન તે તને. (૩૪)

કદાપિ સર્વ પાપીમાં, મહાપાપી તું હો ભલે !
જ્ઞાનનૌકા વડે તોયે, સર્વે પાપો તરી જશે. (૩૬)

(પૃથાના પુત્ર ! તું કશી શંકા ન કરીશ, ધારીશકે જ્ઞાની છે કે જગતના) સઘળા પાપીઓમાં (પણ) તું કદાચ સહુથી મોટા પાપી હો, તોય એ તારાં બધાં પાપોને જ્ઞાનરૂપી જહાજ વડે તું તરી જઈશ.

નોંધ:—

જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો પાપમાત્રનું મૂળ કર્મ છે. કર્મસંગી જીવ જ ભૂલ કરીને પાપના ખાડામાં પડે છે. પણ જ્યારે સાચા જ્ઞાનનો ચમકારો થાય છે, ત્યારે જાગૃતિ આવે છે અને નવી પાપપ્રવૃત્તિ અટકે છે. નવી પાપપ્રવૃત્તિ અટકે એને જૈન સૂત્રોની પરિભાષામાં સંવર કહેવાય છે. આમ નવી પાપપ્રવૃત્તિ અટકવાથી આત્મજ્ઞાનનો સૂર્ય જળહળી ઊઠે છે, અને એને પરિણામે જૂનાં જૂનાં કર્મો પણ બળીને ખાખ થાય છે. મતલબ કે જે કર્મો અતિ જટિલ રૂપે બંધાયેલાં હોય છે, તે કર્મોને તે જ ભવે એક સામટાં ભોગવી લેવાં પડે છે અને શિથિલ કર્મો બળીને ખાખ થાય છે. એટલે એક જ ભવમાં મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાન મહાવીરનું જીવન આનું આદર્શ ઉદાહરણ છે. એ જ વાતને શ્રીકૃષ્ણગુરુ સાફ સાફ કહે છે:—

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

જેમ અગ્નિ ભભૂકેલો, કરે છે ભસ્મ કાષ્ઠને;
જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મોને, ભસ્મીભૂત કરે તથા. (૩૭)

(અર્જુન !) જેમ જળહળેલો અગ્નિ બળતણને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે, તેમ જોરદાર જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ (પણ જીવ સાથે ચોંટેલાં) સર્વ કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે.

નોંધ:—

જૈનસૂત્રોમાં "સકામનિર્જરાથી કર્મો કપાય છે." "તપરૂપી અગ્નિથી કર્મ બળી જાય છે" અથવા "તપરૂપી સૂર્યથી કર્મોરૂપી તળાવ સુકાઈ જાય છે." આવી ઉપમાઓ આવે છે. જ્ઞાનથી સહેજે જન્મેલા અંતરંગ સંયમને ખરી રીતે તપ જ કહી શકાય. એ અર્થમાં જ્ઞાનથી કર્મ બળી જાય છે, એવું ગીતાકારનું કથન બરાબર બંધબેસતું છે. પણ જેઓ જ્ઞાનની વાત કરીને કર્મોને ખપાવવાનો કે હટાવવાનો પુરુષાર્થ ન કરતાં આળસુ થઈ બેસી રહે છે કે પુસ્તકિયા જ્ઞાનને આત્મજ્ઞાન માની લઈ સ્વચ્છંદી બને છે, તેઓ તો ભીંત ભૂલે છે એમ બતાવવા માટે ગીતાકાર આગળ વધીને કહે છે:—

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

આ લોકે જ્ઞાનના જેવું, નથી પવિત્ર કો બીજું;
કાળે કરી સ્વયં પામે, પોતામાં યોગસિદ્ધ તે. (૩૮)

(વહાલા પરંતપ!) આ લોકને વિષે જ્ઞાનના જેવી બીજી કોઈ પવિત્ર ચીજ નથી. પાણી જેમ બહારના બધા મેલને સાફ કરી નાખે છે, તેમ જ્ઞાન અંતરના બધા મેલને સાફ કરી નાખે છે. (પણ તું રખે મારી વાતને ભૂલી જતો! હું તને ફરી ચેતાવું છું કે) તેવું જ્ઞાન (ક્યાંય બહારથી મળી જતું નથી, એ તો) અંતરમાં (થી જ) આપોઆપ કાળે કરીને સિદ્ધયોગી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

નોંધ:—

"યોગસિદ્ધિ વિના જ્ઞાન અશક્ય છે, અને તે જ્ઞાન પણ અંતરમાંથી જ મળે છે, પણ તેને માટે ધીરજ રાખી યોગમાં યત્ન

શ્રદ્ધાળુ જ્ઞાનને પામે, તત્પર ને જિતેંદ્રિય;
જ્ઞાન પામી પરં શાન્તિ, શીઘ્ર તે મેળવે વળી. (૩૯)

(પ્યારા પાર્થ! શ્રદ્ધા વિના આત્મજ્ઞાનનો સંભવ નથી; પણ) શ્રદ્ધાળુ પુરુષ આત્મજ્ઞાનને જરૂર પામે જ છે. (છતાં હે અર્જુન! માત્ર સૂખી શ્રદ્ધાથી કશું વળે નહિ. શ્રદ્ધાની સાથેસાથે પ્રભુપરાયણતા અને ઇંદ્રિયસંયમ પણ જોઈએ! જો એમ થાય તો) એવો શ્રદ્ધાળુ, પ્રભુ-પરાયણ અને ઇંદ્રિયજિત પુરુષ, ખરેખરું જ્ઞાન પામીને જલદી ઉચ્ચકોટીની શાન્તિને મેળવી લે છે.

નોંધ :—

આત્મજ્ઞાન પામવાનાં—આત્માને ઓળખવાનાં સાધનો ત્રણ:— (૧) શ્રદ્ધા (૨) તાલાવેલી (૩) ઇંદ્રિયસંયમ. ગીતાકારે જાણી જોઈને આ ક્રમ રાખ્યો હોય કે સહેજે રખાઈ ગયો હોય, તે જ્ઞાની જાણે; પરંતુ ક્રમ ખૂબ વાસ્તવિક અને સચોટ છે. પોતાનાં નિત્ય અનુભવેલાં કાર્યોમાં પણ સાધક જોઈ શકશે કે વિશ્વાસ વિના તાલાવેલી જાગતી નથી અને જ્યાં વિશ્વાસ અને તાલાવેલી બન્ને આવ્યાં ત્યાં ઇંદ્રિયસંયમ આપોઆપ આવે છે. એક શોધક વિશ્વાસપૂર્વક પોતાની શોધ પાછળ લાગી પડે છે, ત્યારે એકાગ્રતાનો ગુણ આવી જાય છે અને જ્યાં એકાગ્રતા જામી, ત્યાં મુસ્કેલીઓની કે પ્રતિકૂળતાઓની સામે થવાનું બળ આવી જ જાય છે. પછી જેમ જેમ એ સદ્‌ગુણત્રિપુટી ખીલતી જાય છે, તેમ તેમ જ્ઞાનનો પ્રકાશ વધતે જાય છે. આથી સર્વ ધર્મોએ 'શ્રદ્ધા' ઉપર ભારે વજન આપ્યું છે. એના વિનાનું બધું એકડા વિનાનાં મીંડા જેવું. એ જ રીતે વળી જ્યાં તત્પરતા ન દેખાય, ત્યાં શ્રદ્ધામાં ખામી જ સમજવી. કેટલેક

[illegible] છે, [illegible] નથી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવી કે [illegible] [illegible] જ [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જ નથી. [illegible] [illegible] સ્થિર [illegible] મરે છે, અને અજ્ઞાન આવ્યું એટલે આપદાઓ [illegible] આવીને [illegible] [illegible]; જેમ [illegible] [illegible] ભાખે છે—

> अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
> नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

> ને અજ્ઞાની અશ્રદ્ધાળુ, સંશયાત્મા મરે અને;
> ના પરલોક આ લોક, ન સુખ સંશયાત્મને. (૪૦)

(હે ભારત! જે અજ્ઞાની અને શ્રદ્ધારહિત હોય છે, એનો આત્મ સંશયવાન બની જાય છે અને તેથી) અજ્ઞાની અને અશ્રદ્ધાળુ પુરુ સંશયાત્મા બની જઈને (આપોઆપ) વિનાશ નોતરે છે. તેને માટે નથી આ લોક કે નથી પરલોક. એવા સંશયવાનને સુખ (તો હોય જ શાનું!) મળતું જ નથી.

નોંધ:—

શ્રીકૃષ્ણગુરુએ અગાઉના શ્લોકમાં જેમ શ્રદ્ધાળુનો ઉદ્ધાર સમજાવ્યો, તેમ અહીં અશ્રદ્ધાળુનો અધઃપાત સમજાવ્યો છે. અજ્ઞાન એ અશ્રદ્ધાનું મૂળ છે. અશ્રદ્ધા આવી કે આત્મામાં સંશય પેઠો. આનું જ નામ ખરી નાસ્તિકતા. એક જિજ્ઞાસુ શંકા ઉઠાવે એ અને જેના આત્મામાં સંશય પેઠો છે એવો નાસ્તિક શંકા ઉઠાવે એ એ વચ્ચે આસમાન જમીન જેટલું અંતર છે. કારણકે આવા શંકાશીલમાં જિજ્ઞાસાનું તત્ત્વ જ હોતું નથી. જૈન સૂત્રોમાં આવા સંશયાત્માને અગાઉ કહી ગયા, તેમ અભવીની કોટીમાં મૂકીને એમ

સમજાવ્યું છે કે એવા અભવીમાં જ્યાંલગી અભવીપણું ટકે, ત્યાં લગી તેનો મોક્ષ સંભવતો નથી. વાત પણ ખરી જ છે.

જેમ સંશયાત્માને માટે મોક્ષમાર્ગ દોહ્યલો છે, તેમ તેને માટે આ લોકમાં કે પરલોકમાં ક્યાંય સ્થાન નથી. કોઈ એમ કહે કે આ લોકમાં કે પરલોકમાં સ્થાન તો મહાયોગીનું પણ નથી હોતું. વાત ઉપલક રીતે જોતાં ખરી છે, પરંતુ મહાયોગીને તો ખરેખરું આત્મીય સુખ હોય છે, જ્યારે સંશયાત્માને પોતાનું સુખ પણ નથી હોતું. અને ખરી રીતે તો જેને અંતરનું સુખ જડયું છે, એનો બધે ઠેકાણે વિજય હોય જ છે. એ જંગલમાં બેઠો હોય કે વસતિમાં વસતો હોય, લોકોના હૃદયમાં એવા પુરુષનું સ્થાન નિશ્ચિત જ છે.

પણ પળેપળે જે શંકાશીલ છે, તેનું સ્થાન ક્યાંય નથી. એ હમેશાં ચિંતાતુર પણ હોવાનો જ.

જ્ઞાનમાં સુખ છે, શાન્તિ છે. ત્યાં નથી ચિંતા કે નથી ઉપાધિ. પરલોક અને આ લોકઃ સર્વ સ્થળે એ સુખી જ છે. આથી એ પણ સહેજે ફલિત થયું કે જેથી માત્ર આ લોક જ સુધરે છે, પણ પરલોકનું કશું વળતું નથી, તે ખરું જ્ઞાન પણ નથી. ખરું જ્ઞાન તે જ કે જેથી આ લોક પણ સુધરે અને પરલોક પણ સુધરે. હા, એ બનવા યોગ્ય છે કે એવા જ્ઞાનીને પણ વિપદાઓ ઘેરી લે. પરંતુ જ્ઞાની એવી વિપદાથી ન કંટાળતાં એમની સામે લડીને આખરે વિજય મેળવે. જ્ઞાનરૂપી ખડગની તાકાત આગળ બીજાં હથિયારો નમે જ છે.

અજ્ઞાની તો ડગલે ને પગલે નિર્બળ મનનો હોઈને દુઃખ પામ્યા કરે. અને વિપદા સામે ન થતાં ઊલટો કર્મબંધનમાં ફસાઇ પડે, જ્યારે જ્ઞાની તો કર્મબંધનના સ્થાનમાં કદાચ ભૂલથી ફસાઈ

પડયો હોય તો એનું અંતરનું જ્ઞાન આખરી સમયે પણ એને ઉગારી લે. માટે જ હવે ગીતાકાર કહે છે કેઃ—

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

યોગથી કર્મ છાંડયાં ને, છેદ્યા સંશય જ્ઞાનથી;
એ આત્મવંતને કર્મો, બાંધે નહિ ધનંજય! (૪૧)

હે ધનંજય! (તું કર્મથી ન ડર, એમ મેં ઘણીવાર કહ્યું છે; પણ અકર્મ અને વિકર્મથી દૂર રહે. અકર્મ અને વિકર્મથી દૂર રહેવા માટે જ યોગની જરૂર છે. માટે જ કહું છું કે) જેણે યોગથી (સમત્વ યોગથી) કર્મનો સંન્યાસ કર્યો છે અને જ્ઞાનથી સંશયો છેદી નાખ્યા છે, એવા આત્મવંતને કર્મો બાંધી શકતાં નથી.

ગીતાકારના મત પ્રમાણે-કર્મ એટલે ક્રિયાને કદી છાંડવી નહિ. પણ તો પછી પ્રશ્ન એ થયો કે જ્યાં ક્રિયા છે, ત્યાં સમત્વયોગ છે, ત્યાં કર્મ છે જ. એના જવાબમાં ગીતાકારે કહ્યું કે જ્યાં સમત્વયોગ છે, ત્યાં થયેલી ક્રિયાથી ઉપજેલું કર્મ, આત્માને બંધનકર થતું નથી. વળી એ પણ જાણી લેવું જોઈએ કે જ્યાં સમત્વયોગવાળી ક્રિયા છે, ત્યાં આત્માને બાધક એવા સંશયો હોતા જ નથી. એટલે કે આત્મજ્ઞાન ત્યાં અવશ્ય હોય છે. આવી જ્ઞાનમય સમતાવાળી ક્રિયાથી બંધાયેલું કર્મ બંધનકર થતું જ નથી. જૈનસૂત્રોનો પણ આ જ મુખ્ય અવાજ છે.

આ શ્લોકથી એ પણ ફલિત થયું કે જ્યાં સમતા આવી, ત્યાં કર્મ કરવા છતાં કર્મત્યાગ જ છે. કારણ કે મોહમમતા વિના બંધનકારક ક્રિયા થતી જ નથી. અજ્ઞાન છે ત્યાં મોહ છે અને સમતા નથી ત્યાં મમતા છે. માટે જ્ઞાન અને સમતા બન્ને જોઈએ.

જૈનસૂત્રોમાં સમકિત શબ્દ વપરાય છે. એ શબ્દ સમતા અને જ્ઞાન બન્નેનો સૂચક છે. ક્ષાયિક સમકિતવાળો નવાં ગાઢ બંધનકર કર્મો ન કરતો હોઈને, એને નવાં ગાઢ બંધનકર કર્મો બંધાતાં નથી. અને તેથી એનો મોક્ષ વધુમાં વધુ ત્રીજે ભવે થાય જ છે. એની જૈનસૂત્રોની સાખ છે.

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

તો આ ઉરે રહ્યા તારા, અજ્ઞાનજન્ય સંશયો;
છેદીને જ્ઞાનના ખડ્ગે, યોગે થા સ્થિર ઊઠ તું. (૪૨)

માટે હે ભારત! (તને પણ એ જ રીતે હું કહું છું કે) તારા હૃદયમાં જે સંશય રહેલા છે, તે (વાસ્તવિક) જ્ઞાનના અભાવે જ જન્મેલા છે, માટે જ્ઞાનરૂપી તલવારથી તે સંશયને છેદીને ઊઠ, યોગમાં સ્થિર થઈ જા.

નોંધઃ—

અહીં શ્રીકૃષ્ણગુરુએ 'હૃદયમાં રહેલા' એવા સંશયો કહ્યા, તે એટલા માટે કે જે સંશયો હૃદયમાં ઘર ઘાલીને રહે છે, તે જ ભયંકર છે; બીજા નહિ. હૃદયમાં રહેલા સંશયોને પરિણામે જ આત્મામાં કે પ્રભુમાં અશ્રદ્ધા જન્મે છે, કે જે ૪૦મા શ્લોકમાં કહી અજ્ઞાન જ એવા જટિલ સંશયોનું જનક છે. માટે અહીં અર્જુનને કહ્યું કે જ્ઞાનરૂપી સમશેરથી, એવા અજ્ઞાનજન્ય સંશયોને છેદી નાખ. આથી એ પણ ફલિત થયું કે શ્રીકૃષ્ણગુરુજી શઅસરંજામને લેશ પણ સ્થાન આપવા માગતા નથી. વળી તેઓ શ્રી અર્જુનને ઊઠ, ઊભો થા, એમ કહીને સાચા પુરુષાર્થનો માર્ગ બતાવે છે. પણ કયે માર્ગે પુરુષાર્થ ખેડવો, એનો જવાબ પણ પોતે આપે છે. તે કહે છે કે

યોગમાં સ્થિર થવું, એ જ ખરો પુરુષાર્થ. પણ ગીતાનો યોગ, માત્ર અમુક પ્રકારનાં આસન વાળીને જંગલ કિંવા વસતિથી દૂર પડી રહેવું, એટલામાં જ પૂરો થતો નથી. ગીતાનો યોગ એટલે આત્મલક્ષ્ય. સારાંશ કે એ અર્જુનને ઉદ્દેશીને, સાધકમાત્રને ગીતાજી એમ કહેવા માગે છે કે આત્મલક્ષ્યમાં મનને સ્થિર કરીને, જે કંઈ સહજ આવી પડે તે ક્રિયા કરો. નિવૃત્તિ ને પ્રમાદ ન પોષો, તેમ ત્યાગના સ્વાંગ નીચે અનિષ્ટને ફૂલવાફાલવા ન દો.

એમ ગીતાશાસ્ત્રનો જ્ઞાનકર્મની વ્યવસ્થા રૂપ ચોથો અધ્યાય સમાપ્ત થયો.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्‌भगवद्‌गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्म-
ब्रह्मार्पणयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

'ॐ તત્ સત્' એ પ્રમાણે શ્રીભગવાને ગાયેલી, ઉપનિષદો પૈકી બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રના સમન્વયવાળા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં કર્મબ્રહ્માર્પણયોગ નામનો ચોથો અધ્યાય પૂરો થયો.

ચોથા અધ્યાયનો ઉપસંહાર

જ્ઞાન અને ક્રિયા (કર્મ)નું સ્થાન ક્યાં અને કેટલું મહત્ત્વનું છે, તે દર્શાવવું એટલો જ આ અધ્યાયનો સાર છે. પણ સાંખ્યના પારિભાષિક જ્ઞાન અને ગીતાના જ્ઞાન વચ્ચે એક વિલક્ષણ ભેદ છે. મીમાંસકના પ્રખ્યાત કર્મકાંડમાં અને ગીતાના કર્મયોગમાં અગત્યનો ફેર છે. પાતંજલ–રાજયોગ અને હઠયોગની પ્રચલિત પ્રણાલિકા અને ગીતાના યોગમાં મહત્ત્વનું અંતર છે, એ આપણે જોઈ ગયા. એમાં જ ગીતાની મહત્તા છે.

ગીતાની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ પરિસ્થિતિ એકાંતે ત્યાજ્ય કે એકાંતે સ્વીકાર્ય નથી. આમ જોતાં ગીતાનો આશય એટલો બધો વ્યાપક અને સર્વગ્રાહ્ય છે કે જેમાં સર્વ નદીઓરૂપી દર્શનો ગીતાના સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે. આથી જ આપણે અનેકવાર ઉચ્ચાર્યું છે, "ગીતા એ જૈનત્વનો પ્રતિપાદક અને પ્રચારક મહાગ્રંથ છે, તત્ત્વજ્ઞાનનું વિશ્વકાવ્ય છે."

હવે આ અધ્યાયમાં આવી ગયેલી વસ્તુના સંક્ષિપ્ત વર્ણનમાં ઊતરીએ:—

અધ્યાયના આરંભમાં જ શ્રીકૃષ્ણમુખે એમ બોલાયું કે, "જ્ઞાન અને સમતા બન્ને એક અપેક્ષાએ જોઈએ તો એક જ છે, અને કર્મકૌશલ્ય તથા જ્ઞાન બન્નેનો મારા યોગ શબ્દમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. તને આ વાત કદાચ નવી લાગશે, પણ સાવ નવી નથી. ઠેઠ સૂર્યકાળથી પરંપરાએ આ યોગ ક્ષીણ થતો અને વળી

એવો સવાલ હવે તને થશે. સંસારી લોકો જન્મમરણથી ખૂબ ગભરાય છે, એનું મૂળકારણ જન્મમરણની ક્રિયા નથી; પણ દેહ પરત્વેનો મોહ છે, તેથી દુઃખ થાય છે. હવે મારામાં એ નથી તો મને દુઃખ શાનું થાય? આટલી ચાવી જેના હાથમાં આવી તે નિજાનંદમાં મસ્ત રહેવાથી સુખી જ છે. પ્રકૃતિ પર એવા પુરુષોનો કાબૂ હોય છે."

"વળી તું કહીશ કે, મોહ ટળ્યા પછી પુનર્જન્મ શા? હા, તારી એ વાત અક્ષરશઃ સાચી છે, પણ નિર્મોહ દશા પામ્યા પછી પણ અમુક જન્મો આત્માના માયા સાથેના તેવા જૂના જોડાણને લીધે-(ભલે સ્વામિત્વવાળું જોડાણ હોય, તોય) કરવા પડે છે. આત્માની મૌલિક દશા તો જન્મમરણરહિત જ છે. પરંતુ આવા નિર્મોહી આત્માઓના જન્મો જગતકલ્યાણના મહાનિમિત્તરૂપ બને છે, એ પણ તારે ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ."

"કુદરતની મહાયોજનાથી તું અજાણ હોઈને પડદા પાછળની બીના નથી જાણી શકતો, એ અજ્ઞાનને કારણે જ આવા હૃદય-સંશયો અને મહામોહના વિકલ્પો તને પીડે છે."

"ભાઈ! કુદરતની મહાયોજના એવી છે કે જે ક્ષેત્ર, જે કાળે, જે સંયોગોમાં નગદ ધર્મનું જોર નરમ પડે છે અને ધર્મને બદલે અધર્મનું જોર વ્યાપે છે, ત્યારે જ તે ક્ષેત્ર, તે કાળે, તે સંયોગોમાં આવા પુરુષો મળી રહે છે. એથી સાધુ પુરુષોમાં નવો પ્રાણ ફુંકાય છે અને પાપીઓની પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે." પાર્થ! તું તો મારો હાડ-પ્રેમી છે. એટલે રહસ્યની વાતો તારા આગળ કહેતાં મને સંકોચ નથી થતો. તું જાણે છે કે, હું અભિમાનથી નથી કહેતો, પણ ખરે જ મારો જન્મ અને મારાં કર્મ લોકોત્તર છે, દૈવી છે જ. જે જે મહાપુરુષો થાય છે, તેમની આવી સ્થિતિ હોય છે, પણ એને

જગતમાં વિરલા જ પારખી શકે છે. જે પારખી શકે છે, એનો બેડો પાર. એ તો અજ (અજન્મા)–અવિનાશી દશા પામી જ ચૂક્યા સમજવા. રાગ, ક્રોધ અને ભયથી વેગળા રહે તે જ મને પારખી, મારો આશ્રય લઈ મદ્રૂપ બની શકે."

"અરે અર્જુન! 'મને' શબ્દથી તું મારા આ દેહને જ માત્ર ન માની બેસતો, ખરો કૃષ્ણરૂપી આ દેહ નથી, પણ દેહમાં રહેલો આત્મા છે. એને નથી રૂપ કે નથી નામ."

"એવા અરૂપી આત્માને જ સીધા ભજનારા લોકો બહુ વિરલ હોય છે, પણ કેટલાક બીજી રીતે પણ ભજે છે. જેઓ જે ભાવથી ભજે, તેમને તેમની ભાવના પ્રમાણે તેવું ફળ મળે, એ વાત નક્કી છે. કેટલાક કર્મસિદ્ધિના ભોગે મને ભજે છે, જ્યારે કેટલાક કર્મફળની સ્પૃહા રાખ્યા વગર આત્માને જ ભજે છે. હું પોતે શ્રીકૃષ્ણ નામનો દેહધારી છું, એટલે કર્મો કર્યા કરું છું. છતાં કર્મફળમાં મારી લાલસા ન હોવાથી કર્મોનો લેપ મને લાગતો નથી. એથી જ કર્મ કરું છું. માટે કર્તા ભલે ગણાઉં, છતાં કર્મનો લેપ ન લાગવાથી મારો અકર્તાપણાનો (નિરભિમાનપણાનો) જે મૂળ ગુણ છે, તે પણ ટળતો જ નથી. કેવી મઝાની વાત! આ રીતે વર્ણાશ્રમના ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે હું વ્યવસ્થાકાર હોવા છતાં મને બંધનકર કશું થતું નથી. જેવી રીતે આ ન્યાય મને લાગુ પડે છે, તેવી રીતે બીજાને પણ લાગુ પડે છે. એમ જાણીને ઘણા મુમુક્ષુઓએ કર્મયોગ આચર્યો છે. અને તારી ભૂમિકા પણ એવી જ છે કે તારે પણ એ આચરવો જ જોઈએ.

"હા, તારી મૂંઝવણ હું જાણું છું. કયું કર્મ કરવા યોગ્ય, કયું કર્મ માત્ર જાણીને અનુભવમાં રાખવા યોગ્ય અને કયું કર્મ છોડવા યોગ્ય છે, તે કળી કાઢવું ભારે દુર્ઘટ કાર્ય છે.

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]. એથી એમની પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ, દેખાવ-
[illegible] હોતી જ નથી. એનો આત્માનો દોર [illegible] જ નથી
હોતો. જો અને આસક્તિ જાગી હોય તો અને આસક્તિ ન હોય તો
અહંકાર કે [illegible] પણ [illegible] હોય અને એમ હોય તો પછી કર્મ
કરેલા કર્મો તે પ્રમાણે [illegible] જ છે. અજ્ઞાનીની દશા એના કરતાં
સાવ જુદી જ હોય છે. જ્ઞાની કોઈની આશા પર જીવતો નથી,
જ્યારે અજ્ઞાની તો બિચારો આશાનો જ ગુલામ હોય છે. જ્ઞાનીને
મમતા જેવો પરિગ્રહ નથી હોતો, અજ્ઞાની તો ફાટેલી ગોદડીમાં પણ
જગતની મમતા રાખીને બેઠો હોય છે. (જૈનસૂત્રોમાં આવેલું
મુમ્મણ શેઠનું ઉદાહરણ ખાસ વિચારવા જેવું છે.× આથી જ્ઞાનીનું
શરીર કામ કરે છે, પણ મન ગાળામાં ન હોવાથી પાપ એને પીડતું
નથી. જે મળે છે, તે એને ગમે છે. એમાં એ સંતોષ માને છે,
સુખ–દુઃખ, આશા–નિરાશાનાં ઝોલાંમાં એ સપડાતો નથી. કોઈના
પર એને ઈર્ષ્યા નથી થતી. સૌને સૌનાં કર્મનું ફળ મળે છે. "જેવું
જે વાવે, તેવું તે લણે." અધર્મનું ફળ આખરે પણ વિનાશકારી જ
છે. એમ સમજી એ કાર્ય સિદ્ધ થાઓ કે અસિદ્ધિ થાઓ, તોયે
એ સમતામય રહી શકે છે. અજ્ઞાનીની જેમ ઘડીઘડીમાં એ બાલ

× રાજગૃહી નગરી પાસે વહેતી ગંગા નદીમાં ચોમાસાની ઋતુમાં
ઘોર અંધારી રાતે, આ મુમ્મણ શેઠ લાકડાં કાઢતા હતા. આ દૃશ્ય
ચેલણા મહારાણીએ જોયું, અને એને થયું કે આ અમારી નગરીમાં આવો
દુઃખી માણસ કોણ છે કે જે મૃત્યુનું જોખમ ખેડીને બિચારો આ લાકડાં
ભેકઠાં કરી રહ્યો છે. પણ તપાસને અંતે જણાયું કે, એ મુમ્મણ શેઠને
ત્યાં કરોડો રૂપિયાનું ઝવેરાત હતું. પણ તૃષ્ણાનો કંઈ અંત હોય છે?
એટલે એ બિચારો ચંદનનાં લાકડાં પોતાની મિલકત વધારવા માટે કાઢતો
હતો. આજ પણ કહેવાતા જૈનો મુમ્મણ શેઠનો દાખલો ટાંકે છે.

[illegible]

" [illegible] "

" [illegible] "

[illegible]

અધ્યાય પાંચમો

ઉપોદ્ઘાત

બીજા અધ્યાયમાં "दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय" એમ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ કહેલું, ત્યારે અર્જુન તે વાક્યો પરથી એમ સમજી ગયો કે બુદ્ધિ કર્મ કરતાં મોટી છે. ફરીને જ્યારે ત્રીજા અધ્યાયમાં ખરી સમજ પાડી, ત્યારે વળી અર્જુનને એ શંકા થઈ કે આ વળી કોઈ નવીન જ વાત લાગે છે! ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ "આ યોગ નવો નથી પણ ઘસાયેલાને ફરી કહું છું, માટે તને નવો લાગે છે" એમ કહ્યું અને ચોથા અધ્યાયમાં તો બીજી પણ ઘણી જ ઉમદા વાતો કહી. પરંતુ અર્જુને તો તેમાંનું "योगसंन्यस्तकर्माणं". એ શ્લોકવાળું વચન સાંભળીને એ પરથી એમણે તો એવું જ ધારી લીધું કે તેમાં શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ 'કર્મ-સંન્યાસ'ની પ્રશંસા કરી છે. પણ ઉપસંહારના છેલ્લા વાકયમાં તો ફરીફરીને એ જ વાત આવી કે "योगमात्तिष्ठोत्तिष्ठ भारत !" ત્યારે અર્જુનને ભારે કંટાળો આવ્યો. વળી એ જરા આકળો થઈ ગયો અને દુઃખ, ખેદ અને મૂંઝવણ ત્રણેથી મિશ્ર થઈ ભારે હૈયે અધૈર્ય-ભરી વાણીથી બોલવા લાગ્યોઃ—

ચેતીને સામે મોઢે છતી જવાનો પુરુષાર્થ કરવામાં જ કલ્યાણ છે. અને જો આમ જ છે, તો આવેલા યોગોને બીકણ થઈ તજવા કરતાં પણ એ યોગો રાગદ્વેષવર્ધક કે હાનિકારક ન બને તે રીતે કાં લેવા, એ જ શું ખોટું છે ?

પરંતુ પ્રથમ તો સંગ તજવો જ પડે, છતાં એ સંગત્યાગમાં પણ "એકલા તો સંગ સાથે જોડાઈને પણ નિર્[illegible] રહેવાની કળા સાધ્યા વિના છૂટકો નથી" એ વાતને ન ભૂલવી જોઈએ. તો જ એ સંગપરિત્યાગ કલ્યાણકારી બને. આ રીતે [illegible] સંન્યાસમાં પણ પ્રથમ તો કર્મયોગનું લક્ષ્ય રાખવું જરૂરી છે. [illegible] સંન્યાસમાં ગાઢ થયા પછી કર્મયોગથી જોડાવું જરૂરી છે. [illegible] ક્રમપૂર્વક સાવધાનીથી કામ લેતાં જલદી મોક્ષ મળે છે, તેમ પોતાને નિમિત્તે જગતનું પણ મહાકલ્યાણ થાય છે. વિશ્વમાં એવા પુ[illegible] પુરુષોનો સહુ કોઈ આદર્શ લઈને આગળ ધપી શકે છે. [illegible] ભગવાન મહાવીરે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ ત્યાગપ્રેરી ભાવના કેળવી [illegible] હતી. અને સંન્યાસ લીધા પછી કર્મયોગથી જોડાઈને [illegible] અનુભવ [illegible] કરીને લઈ રહ્યા હતા. પરિણામે [illegible] [illegible] સફળ થયેલી જોઈ, ત્યારે જલદી મોક્ષ તો [illegible] પરંતુ જ્યાં લગી વિશ્વમાં રહ્યા, ત્યાં લગી પણ જગતને [illegible] [illegible] રહ્યા.

અહીં લગી એટલું તો સિદ્ધ થયું કે "મુનિને પણ કર્મ[illegible] જરૂરી છે." પરંતુ હવે ક્રિયા કરતા છતાં [illegible] [illegible], તે વિષે શ્રીકૃષ્ણગુરુ [illegible] ઉતરીને સંવાદ [illegible] [illegible] "સાંખ્ય અને યોગ બન્ને જુદા છે કે નહિ" [illegible] [illegible] નથી.

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।
સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥

પોતા જેવાં ગણ્યાં ભૂતો, ને જીત્યાં મન-ઇંદ્રિયો;
કર્મયોગી વિશુદ્ધાત્મા, ન લેપાય કર્યાં છતાં. (૭)

(પ્રિય ધનંજય ! હું જે કહું છું, તે જાતનો) યોગ જેણે સાધ્યો છે તેનો આત્મા વિશુદ્ધ-પવિત્ર બની જાય છે, અને તેથી તે મનોમય આત્માને અને ઇંદ્રિયોને જીતી લે છે (કારણ કે, મૌલિક આત્માનાં એને દર્શન થાય છે, આત્મભાવની શક્તિમાં એનો વિશ્વાસ ઊપજે છે, આથી મન અને ઇંદ્રિયો સહેજે જીતી શકાય છે.) અને (એમ ક્રમેક્રમે આગળ વધતાં) સર્વ ભૂતોમાં રહેલા આત્મા વચ્ચે અને પોતામાં વસી રહેલા આત્મા વચ્ચે એને ભેદ નથી ભાસતો. એટલે કે તે પોતાના આત્મારૂપે જ સૌનો આત્મા પેખે છે. (આવી દશા સહજ થવાથી) તે ક્રિયા કરવા છતાં કર્મથી લેપાતો નથી.

નોંધ:—

આ શ્લોક ખૂબ મહત્ત્વનો છે. શ્રીકૃષ્ણગુરુએ અહીં બે પ્રકારના આત્મા બતાવ્યા. મૂળે તો આત્મા એક જ છે, પરંતુ દશાભેદે એના ભેદ પડે છે, તે જૈનસૂત્રોની પરિભાષામાં તો આપણે સમજી આવ્યા છીએ. એ પ્રમાણે જૈનસૂત્રોની પરિભાષામાં કહીએ 'विशुद्धाऽऽत्मा' એટલે 'અંતરાત્મા' લઈ શકાય અને 'विजिताऽऽत्मा' તે 'બહિરાત્મા'રૂપે સમજી શકાય. બહિરાત્માનો વિજય મેળવ્યા પછી જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે પ્રવૃત્તિમાં લેપ નથી હોતો. વ્યાવહારિક ભાષામાં કહીએ તો ત્યાં ખોટી હઠ નથી હોતી, અને જ્યાં હઠ નથી ત્યાં દ્વંદ્વ પણ ન હોય, તેમ બંધન પણ ન હોય, તે દેખીતું જ છે.

આ ઉપરથી એટલું સહેજે સમજાયું કે શ્રીકૃષ્ણમુખથી જે યોગ વિષે કહેવાય છે, તે યોગમાં એટલી તાકાત છે કે તે હૃદયને પવિત્ર બનાવે છે અને મન તથા ઇંદ્રિયોના વિજયમાં કારગત થાય છે. વળી આનું પરિણામ એ પણ આવે છે કે સર્વ ભૂતોનો આત્મા

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १०

જોતાં સુણતાં જતાં ખાતાં, સ્પર્શતાં સૂંઘતાં તથા;
વદતાં તજતાં લેતાં, આંખો મીંચી ઉઘાડતો. (
સૂંઘતાં શ્વાસ લેતાંય, ન કરું એમ માનતો;
અર્થોમાં ઇન્દ્રિયો વર્તે, ધારે તત્ત્વજ્ઞ યુક્ત તો. (
બ્રહ્માર્પે કરે કર્મો, પણ જે સંગને તજી;
જળે કમળની જેમ, લેપાતો તે ન પાપથી. (૧

(પ્રિય ભારત!) તત્ત્વનો જાણકાર યોગી, જોતો હોય, સુણતો હો અડતો હોય, સૂંઘતો હોય, ખાતો હોય, જતો હોય, સૂતો હોય, શ્વા લેતો હોય, બોલતો હોય, તજતો હોય, ગ્રહણ કરતો હોય, આં

સુધારતો હોય (એવી મરી તે ક્રિયા કરતો હોય) પરંતુ
ંદ્રિયો, ઇંદ્રિયાર્થોમાં (વિષયોમાં) વર્તે છે, એમ ધારણા
કશું કરતો નથી" (ઇંદ્રિયો જ કરે છે) એમ માને છે.

ોતેય ! આવી દૃઢ માન્યતાને પરિણામે) ભલા વરું લક્ષ્ય
ને દો કરી આસક્તિ છોડીને જે કર્મો કરે છે, તે જેમ
ાં રહેવા છતાં લેપાતું નથી તેમ તે (તેવા પુરુષ) પાપથી
થી.

"કમળો નિત્યે જળમાં નહાતાં, જળસંગાથે જળમય થાતાં;
સંગ છતાં પણ, નિઃસંગતા ચૂકે નહિ રે."

આવી ઉપમા દરેક શાસ્ત્રમાં અપાયેલી છે, અને તે વધુ
બેસતી છે. કમળની ઉત્પત્તિ જળથી છે અને જળનો સાથ
ુ છે, છતાં એ બન્નેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જુદું છે. જે રી
ળ હમેશાં જળની ઉપર જ નિર્લેપ રહેવાનું, તે જ રીતે દેહધા
ત્ર, ઇંદ્રિયોથી ઉપજે છે; વધે છે. છતાં ઇંદ્રિયોના ધર્મો
આત્માના ધર્મો નિરાળા છે, એ ધારણા સ્થિર રહે, તેનું જ
તત્ત્વજ્ઞાન.

આવું તત્ત્વજ્ઞાન ધરાવનાર અને અગાઉ કહી ગયા તેવો
હોય, તો તે શરીરને ટેકે કરી કર્મો કર્યા કરે છે, પરંતુ આસક્તિ
હોવાને કારણે પાપથી લેપાતો નથી. અગાઉ કહ્યું તેમ જ્ઞાની મ
આસ્રવનાં સ્થાનો પણ સંવરરૂપ છે, એમ જૈનશાસ્ત્રો ભાખે છે,
આ દૃષ્ટિએ જ.

આ પરથી એ પણ ધ્વનિત થયું કે ઘણી ક્રિયા એવી પણ
કે જે તત્ત્વજ્ઞયોગી અને અજ્ઞાની અયોગી એકરૂપે જ કરી રહ્યા

રહે, તોય કોઈ ને કોઈ પ્રકારની ક્રિયા તો હોવાની જ. પછી એ શરીર સંબંધી હો, ઇંદ્રિય સંબંધી હો, મન સંબંધી હો, અથવા બુદ્ધિ સંબંધી હો. ઇંદ્રિયો કાયાથી પર છે, ઇંદ્રિયોથી મન પર છે, મનથી બુદ્ધિ પર છે અને બુદ્ધિથી આત્મા પર છે. આ વાત અગાઉ ત્રીજા અધ્યાયને અંતે કહેવાઈ ચૂકી છે. સારાંશ કે બંધન તો આત્મા ભળે તો જ છે, બીજી રીતે નહિ. એટલે) બુદ્ધિદ્વારા, મનદ્વારા, ઇંદ્રિયોદ્વારા કે કેવળ (આત્મા જેમાં નથી ભળ્યો તે ક્રિયાદ્વારા) કાયાએ જે કર્મ યોગી પુરુષો કરે છે, તે પોતાની (આત્માની) પરમ વિશુદ્ધિ માટે જ કરે છે. (નહિ કે બીજા કારણે. એટલે સંગ છોડીને પણ યોગીઓ પોતાની આત્મવિશુદ્ધિ માટે કાર્ય કરે જ છે. અને તેમ કરવામાં કશો વાંધો નથી.)

નોંધ:—

હવે " આસક્તિ વિના ક્રિયાનો કશો જ હેતુ નથી " એવી ભ્રમજનક માન્યતા ધરાવવાનો મોકો રહેતો નથી, પરંતુ જો આત્મ-વિશુદ્ધિ કર્મયોગ વિના પણ થઈ શકતી હોય, તો કર્મયોગ પર આટલો બધો ભાર શા માટે અપાય છે તે પ્રશ્નના સમાધાનમાં કહે છે, ને કેટલાક લોકો ક્રિયામાત્રને જંજાળ માની અકાર્મણ્ય-દશામાં શાન્તિની આશા રાખે છે, તેમની ભૂલ ક્યાં રહે છે, તે સમજાવી દે છે:—

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्व शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

યોગી કર્મફળો છાંડી, પામે છે શાન્તિ કાયમી;
અયોગી ફળમાં લુબ્ધ, બંધાય કામના થકી. (૧૨)

(પ્રિય ધનંજય !) કર્મના ફળ ભોગવવાની લાલસાને છોડીને યોગી પુરુષ કાયમી–નૈષ્ઠિક–શાંતિને મેળવે છે (જ્યારે એ જ સ્થળે) અયોગી–

હોય કે કરતા હોય; પરંતુ એ ક્રિયા પાછળના આશય બન્નેના જુદા જુદા હોય, એટલે એકલી ક્રિયા પરથી જ જ્ઞાનીઅજ્ઞાનીનું માપ ન નીકળી શકે. આ રીતે જોતાં બંધનનો આધાર માત્ર ક્રિયા જ પર નથી; પરંતુ ક્રિયા પાછળના આશય (જૈન પરિભાષામાં આવે સ્થળે અધ્યવસાય શબ્દ વપરાય છે તેની) ઉપર હોય છે. જ્યાં ક્રિયા પાછળ દુષ્ટહેતુ છે ત્યાં આસક્તિ હોવાની, ને આસક્તિ હોય ત્યાં બંધન પણ હોવાનું જ. અને જ્યાં ક્રિયા પાછળ શુદ્ધ હેતુ હોય ત્યાં આસક્તિ નહિ હોવાની ને આસક્તિ ન હોય ત્યાં બંધન પણ નહિ હોવાનું. આટલો વિસ્તાર જોયા પછી જ્ઞાની ફાવે તેમ વર્તે તોય એને દોષ નથી, એમ માનીને કોઈ ન વર્તે; પરંતુ જ્ઞાનીની ક્રિયા કુદરતી રીતે જ એવી હોય છે કે જેમાં આત્મા અને વિશ્વનું કલ્યાણ સમાયું હોય અને તે અનિવાર્ય, સહજ અને શુદ્ધ હોય. છતાં આપણા દૃષ્ટિકોણથી તેમ ન દેખાય, તોય આપણે આપણો જ દોષ જોવો. જ્ઞાનીનો નહિ એ જ આપણું પ શ્રેયનું કારણ છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આત્મા તો મૂળે અક્રિય છે, તો પછી આત્મજ્ઞાનીને ક્રિયા શા સારુ હોય? એના સમાધાનમાં ગીતાકાર કહે છેઃ—

> कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
> योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥११॥

> બુદ્ધિ કે મન કાયાએ, કેવળ ઇંદ્રિયો વડે;
> કરે કર્મ તજી સંગ, આત્મશુદ્ધ્યર્થ યોગીઓ. (૧૧)

(આત્મા જ્યાં લગી પરમ વિશુદ્ધિ ન પામે, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આત્મા જ્યાં લગી પોતાનો સ્વરૂપમોક્ષ ન પામે, ત્યાં લગી દેહનો સંબંધ એ રહે છે અને જ્યાં સચેતન દેહ છે, ત્યાં ક્રિયા પણ છે. આસન વાળીને બેસીને એ જંગલમાં બેસે કે સમાધિ લગાવીને [illegible]

રહે, તોય કોઈ ને કોઈ પ્રકારની ક્રિયા તો હોવાની જ. પછી એ શરીર સંબંધી હો, ઇંદ્રિય સંબંધી હો, મન સંબંધી હો, અથવા બુદ્ધિ સંબંધી હો. ઇંદ્રિયો કાયાથી પર છે, ઇંદ્રિયોથી મન પર છે, મનથી બુદ્ધિ પર છે અને બુદ્ધિથી આત્મા પર છે. આ વાત અગાઉ ત્રીજા અધ્યાયને અંતે કહેવાઈ ચૂકી છે. સારાંશ કે બંધન તો આત્મા ભળે તો જ છે, બીજી રીતે નહિ. એટલે) બુદ્ધિદ્વારા, મનદ્વારા, ઇંદ્રિયોદ્વારા કે કેવળ (આત્મા જેમાં નથી ભળ્યો તે ક્રિયાદ્વારા) કાયાએ જે કર્મ યોગી પુરુષો કરે છે, તે પોતાની (આત્માની) પરમ વિશુદ્ધિ માટે જ કરે છે. (નહિ કે બીજા કારણે. એટલે સંગ છોડીને પણ યોગીઓ પોતાની આત્મવિશુદ્ધિ માટે કાર્ય કરે જ છે. અને તેમ કરવામાં કશો વાંધો નથી.)

નોંધઃ—

હવે " આસક્તિ વિના ક્રિયાનો કશો જ હેતુ નથી " એવી ભ્રમજનક માન્યતા ધરાવવાનો મોકો રહેતો નથી, પરંતુ જો આત્મવિશુદ્ધિ કર્મયોગ વિના પણ થઈ શકતી હોય, તો કર્મયોગ પર આટલો બધો ભાર શા માટે અપાય છે તે પ્રશ્નના સમાધાનમાં કહે છે, ને કેટલાક લોકો ક્રિયામાત્રને જંજાળ માની અકાર્મણ્યદશામાં શાન્તિની આશા રાખે છે, તેમની ભૂલ ક્યાં રહે છે, તે સમજાવી દે છેઃ—

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्य ।शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निवध्यते ॥ १२ ॥

યોગી કર્મફળો છાંડી, પામે છે શાન્તિ કાયમી;
અયોગી ફળમાં લુબ્ધ, બંધાય કામના થકી. (૧૨)

(પ્રિય ધનંજય !) કર્મના ફળ ભોગવવાની લાલસાને છોડીને યોગી પુરુષ કાયમી–નૈષ્ઠિક–શાંતિને મેળવે છે (જ્યારે એ જ સ્થળે) અયોગી–જન ફળની આશામાં લુબ્ધ બનીને કામનાની જાળમાં સપડાય છે. (એટલે કે તેથી દુઃખ પામે છે.)

છે. એ. મનના સંન્યાસ વિના અગર તો મનના સંન્યાસનું લક્ષ્ય રાખ્યા વિના—એકલો કર્મસંન્યાસ નકામો છે. જ્યારે મનનો સંન્યાસ સાધી લીધો હોય તો કર્મસંન્યાસ હોય કે ન હોય તે બન્ને સર છે. મનના સંન્યાસનું લક્ષ્ય હોય તો કર્મસંન્યાસ પણ સાધક અને કોઈ પણ સંયોગોમાં કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ વધુ સા છે, માટે જ ફરીને દૃઢતાપૂર્વક કહે છેઃ—

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

મનથી છાંડી સૌ કર્મો, યતિ–આત્મા સુખે રહે;
નવદ્વારપુરે ના કૈં, કરતો કે કરાવતો. (૧૩)

(હે પાર્થ ! આત્માને ઓળખવા માટે બહિરાત્માને વશ કરનાર) આત્મવશી પુરુષ (યતિ–આત્મા) મનથી સઘળાં કર્મોનો સંન્યાસ કરીને નવ દરવાજાવાળા શરીરરૂપી શહેરમાં કશું નહિ જ કરવા છતાં કે કંઈ નહિ જ કરાવવાં છતાં સુખપૂર્વક રહે છે.

નોંધઃ—

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા કે આત્માને નિર્લેપ રાખવો એ સહજ વસ્તુ છે, એમ છતાં કર્મથી બંધાયેલા જીવ માટે એ વસ્તુ ભારે કઠણ છે, એ પણ આપણે ભૂલી જવું ન જોઈએ. એટલે શ્રીકૃષ્ણ ગુરુએ આવી દશામાં આ શ્લોકમાં એક માર્ગ આપ્યો કે, "સર્વ કર્મોનો મનથી સંન્યાસ કરવો," કર્મફળની લાલસાથી છૂટવા માટે આ ઉત્તમ માર્ગ છે. સર્વ કર્મોનો મનથી સંન્યાસ કરવાનો સીધો સાદો અર્થ એ છે કે, "મનને કર્મમાત્રથી વેગળું રાખવું" મન જો કર્મમાત્રથી વેગળું રહે (જો કે સદ્બુદ્ધિ તો જોડાયેલી રહે જ), તો કુવિકલ્પોનો અંત આવે અને આત્મિકસુખ મળે.

આથી જ કહ્યું કે જે મનને આ રીતે વશ રાખે, તે જ યતિ, તે જ સંયમી. " આવો પુરુષ નવ દરવાજા (બે કાન, બે નસકોરાં, બે આંખ, મળત્યાગનાં બે સ્થાન અને મોઢું એમ શરીરને મુખ્ય નવ દ્વાર છે માટે એ નવ દરવાજા) વાળા શરીરરૂપી શહેરમાં રહેવા છતાં કશું ન કરતો કે કશું ન કરાવતો સુખમાં રહે છે."

આમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ એક ચોકીદાર પોતાના શહેરમાં અધિકારીઓને દાખલ કરે છે, પણ બિનઅધિકારીને દાખલ કરતો નથી, જેમ એક ખરો ન્યાયાધીશ કે તટસ્થ પુરુષ ફરિયાદી અને ગુનેગાર બન્ને પક્ષમાંથી ન્યાય અને સત્ય તારવી લેવા પ્રયત્ન કરે છે, છતાં તેને બેમાંથી એકે પક્ષ પર રાગદ્વેષ થવા પામતાં નથી, તેમ આવો સાક્ષીઆત્મા, ઇંદ્રિયો પોતાનું કાર્ય કરે છે છતાં પોતે તેમાં નિર્લેપભાવ જાળવી રાખવાથી તથા મનને વશ કરીને રહેવાથી, પોતે નથી કશું કરતો કે નથી કશું કરાવતો અને જો આમ જ છે તો તેવા પુરુષને રાગદ્વેષ કે સુખદુ:ખોનાં દ્વંદ્વ કેમ નડી શકે ? તે તો આત્માના સાચા આનંદને જ લૂંટી શકે.

આ પરથી એ સહેજે સમજાશે કે, " આત્માનું કરવું કે કરાવવું " તે માત્ર મનના અસંયમને લીધે છે. અહીં " કરવું અને કરાવવું " એમ બે ક્રિયા એટલા માટે લીધી કે કેટલીક ક્રિયામાં આત્મા સીધેસીધો ભળે છે. જ્યાં અસત્–ક્રિયામાં આત્મા સીધો ન ભળતાં પરંપરાએ ભળે છે, ત્યાં શિથિલ–બંધવાળાં કર્મબંધન લાગુ પડે છે. આ વિષે જૈનસૂત્રોએ ઘણી જ ઝીણવટથી વિચાર્યું છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, આ રીતે ઊંડાણથી જોતાં જો આત્માનો મૂળ સ્વભાવ જ અકર્તાપણાનો છે, તો પછી કેટલાક સાધકો ઈશ્વરને જગત્કર્તા માને છે તેનું શું ?

હવે શ્રીકૃષ્ણગુરુ એ વિષે કહે છે:

પરંતુ જે જીવ હજુ પરમાત્મપદ પામ્યો નથી, તે પોતાના સંસ્કાર
રૂપ સંસારનો મડવૈયો છે, કર્મનો સર્જક પણ છે, અને કર્મનાં
ફળનો સંયોગ કરાવનાર પણ છે. જે જીવ સંસારમાં તદ્દન લેપાઈ
ગયો છે, તે બહિરાત્મદશાવાળો છે. માટે એવો જીવ જો પોતાને
કર્તા માને, તો અહંકારનો સંભવ છે, પણ અંતરાત્મદશાવાળો
પોતાને કર્તા માને, તો અહંકારનો સંભવ નથી. આ રીતે
શ્રીકૃષ્ણરૂપી વ્યક્તિને આપણે અંતરાત્મદશાવાળો આત્મા (આ
દશામાં દેહ હોવા છતાં જેમાં બંધનનો સંભવ નથી એવો) માનીએ
તેઓ જે હું આવો છું, હું તેવો છું એમ કહે ત્યાં દોષ નથી. પ
બહિરાત્મદશાવાળા જીવનમાં જો આપણે હોઈએ અને ઉપ
દશાના ચાળા કરવા જઈએ તો દોષ છે. બસ, જો આટલી વ
ગળે ઊતરી જાય, તો આખી ગીતાનો મર્મ લાધી ગયો સમજ
પરમાત્મદશા એ તો જગતથી નિર્લેપ જ દશા છે, એ કહે
હવે બાકી જ હોય.

હજુ એક વાત કહેવાની અહીં જરૂરી લાગે છે, તે એ કે
પ્રત્યેક વસ્તુ પોતપોતાના સ્વભાવે પ્રવર્તે છે, તો પછી એનું નિય
કોણ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બુદ્ધિમાનો તુરત આપી દેશે કે,
પીવાથી મૃત્યુ થાય' એમાં ઝેરનો સ્વભાવ જ કારણરૂપ છે, ત્યાં
નિયામકતાની શી જરૂર? આ ઉત્તરથી સહુને સમાધાન નહિ થાય.
એ જવાબમાં સત્ય તો છે જ, પરંતુ હજુ એક બાબત રહી જાય
છે. ઝેર પીનાર ઝેર કઈ પ્રેરણાએ પીએ છે? અમૃત પીનાર અમૃત
કઈ પ્રેરણાએ પીએ છે? એક જ વ્યક્તિને એકદા અમૃત પીવાનું
સૂઝે અને તે જ વળી ઝેર પીવા તૈયાર થાય; આમ એક પાત્રમાં
દ્વિધાસ્થિતિ થવાનું શું કારણ છે? એવા તો અનેક પ્રશ્નો છે,
અને આ પ્રશ્નોના ઉત્તરોની પણ બન્ને પક્ષ તરફથી હારમાળા ચાલે
તેમ છે, પરંતુ છેવટ બન્નેને નિરુત્તર જ થવું પડે છે. વસ્તુ એ છે
કે સ્વભાવે બધું થવા છતાં આત્મા વિભાવ વશ થાય છે, ત્યારે

વસ્તુઓના સ્વભાવગત ગુણો પણ એને લીધે વિભાગ પરિણામ પામે છે. આને જ લીધે કર્મબંધન અને કર્મફળ ભોગવવાપણું, શરીર ધારવાપણું આદિ આત્માની સ્વભાવગત ક્રિયા ન હોવા છતાં, તેના આરોપણ જીવો અને ઇચ્છાપૂર્વક માન્યા કરે છે. એટલી જડપ્રકૃતિ સ્વતંત્ર આધાર કરી જ શકતી નથી; છતાં એ તો ન જ ભૂલવું જોઈએ કે આત્માની ઉત્કૃષ્ટ દશા એને વિભુદશા અથવા પ્રભુદશા કહીએ તે તો સદા, સર્વસ્થિતિમાં અને સર્વકાળે નિરાળી જ છે, આથી જ શ્રીકૃષ્ણગુરુ આમ વાત કહે છે :—

> नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
> अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

> ન લે કોના વિભુ પાપ, તેમ જ પુણ્ય કોઈનું;
> અજ્ઞાને જ્ઞાનને રોક્યું, તેથી મોહાય જંતુઓ. (૧૫)

(વળી હે વહાલા અર્જુન! હવે તને એ કહેવાની ખાસ જરૂર નથી કે) વિભુ, કોઈનું પાપ લઈ લેતા નથી અને એ જ પ્રકારે કોઈનું સુકૃત પણ લઈ લેતા નથી. (એટલે કે પાપી માણસ પ્રભુની પ્રાર્થના કરે તેથી કંઈ એનું પાપ ધોવાઈ જતું નથી. પાપ તો ત્યારે જ ધોવાય છે કે જ્યારે એનો દેહધારી જાતે જીવતર પાપ ધોવાનો સાચો પુરુષાર્થ કરે. તો પછી તું કહીશ કે વિભુની પ્રાર્થના નકામી કરે છે. હા, તારી વાતમાં હું સંમત છું. ઉપલા અર્થમાં તો વિભુપ્રાર્થનાનો ખાસ અર્થ કશો નથી. પરંતુ ખરા દિલની વિભુપ્રાર્થનાથી હૃદયશુદ્ધિ અને વાતાવરણશુદ્ધિ થાય છે અને એવી એવી પ્રેરણા મળે છે કે જે પ્રેરણાદ્વારા દેહધારી જીવ સાચો પુરુષાર્થ ખેડવા તત્પર બને છે. આ લાભ કંઈ નાનોસૂનો નથી જ. હવે તને એ પ્રશ્ન થશે કે, "વિભુ કશું જ કરતા નથી; પાપપુણ્ય લેતા નથી; તો પછી પ્રાણીઓ તો સુખના જ અર્થી છે, જગતમાં દુઃખનું એનો તો જરાયે અવકાશ જ નથી; છતાં આમ કેમ થાય છે? તો એના ઉત્તરમાં હું કહું છું કે, હે પાર્થ! એ દેહધારી પ્રાણી પોતાના અજ્ઞાનની ભૂમિકા પર હોય ત્યાં લગી તો તેને બંધન રહ્યું જ

નથી અને આખા જગતના અધિપતિ જેવું સામર્થ્ય તેનામાં વિલસે છે, પરંતુ) અજ્ઞાનને લીધે જ્ઞાન અવરાઈ જાય છે, તેથી જ દેહધારી જીવો મૂંઝાય છે–મોહાય છે. (હવે સમજ બરાબર પડી ને ?)

નોંધ:—

શ્રીકૃષ્ણ ગુરુએ ઉપરના બે શ્લોકમાં જે વાત કરી તે જૈન સૂત્રોનો અક્ષરશઃ અનુવાદ છે. આ વાત સહુને બરાબર ગળે ઊતરી જાય એવી જ છે. પ્રભુને કોઈપણ બાબતમાં દોષ દેવો નકામો છે. પરંતુ બુદ્ધિમાનને હજુ પ્રશ્ન થાય છે કે અજ્ઞાન આવ્યું ક્યાંથી! જૈનસૂત્રોની શૈલી પ્રમાણે આ વાતનો સાફસાફ સ્ફોટ આપણે કરી ગયા છીએ. અજ્ઞાન એ આત્માનો મૂળસ્વભાવ નથી, પરંતુ આત્મા, મોહને લીધે એ મૂળસ્વભાવનું ભાન ભૂલી જાય છે. અર્થાત્ મોહને લીધે અજ્ઞાન છે અને ઉપર શ્રીકૃષ્ણગુરુએ કહ્યું તેમ અજ્ઞાનથી જ્ઞાન રુંધાઈ જાય છે, તેને જ લીધે મોહ ઊપજે છે. આ જોડીને જૈન સૂત્રોમાં કૂકડી અને કૂકડીના ઇંડાની ઉપમા આપી છે. એ જોડીમાં કોનો નંબર પહેલો અને કોનો નંબર પછી, એ કળી શકાય તેમ નથી. ખરી રીતે એક સિક્કાની એ બે બાજૂઓ જ છે. મોહ ન હોય તો પાપપુણ્ય કશું જ ન હોઈ શકે, અજ્ઞાન ન હોઈ શકે, કર્મબંધન ન હોઈ શકે. કર્મબંધન ન હોય ત્યાં કર્તાભોક્તાપણું પણ ક્યાંથી હોય ? એટલે સંસારનું મૂળ અજ્ઞાન અગર મોહ જ છે.

સાધકને હવે શંકા ન જ થવી જોઈએ કે શ્રીકૃષ્ણજી અર્જુનને અઢારમા અધ્યાયમાં એમ શા માટે કહે છે કે, "હું તને સર્વ પાપોથી છોડાવીશ, તું શોક ન કર." આમ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે પોતે દેહધારી છતાં અંતરાત્મદશાવાળા, જાગૃત યોગીપુરુષ છે, એટલે એવા પુરુષને શરણે જવાથી એવી પ્રેરણા મળે કે જેથી સત્પુરુષાર્થના માર્ગમાં ઉત્સાહ રહે. બસ, આ સિવાય જેમ બિજાને કશું કરવાનો અધિકાર નથી, તેમ આવી દશાવાળા મહાપુરુષને પણ

તે પ્રકારનો કશો અધિકાર નથી જ, પરંતુ વિષ્ણુપદ પામેલા આત્માઓ દેહધારી નથી હોતા અને આવા અંતરાત્મપદ પામેલા વિરલ જીવો દેહધારી હોય છે, તેથી એવા દેહધારી મહાપુરુષોના નિમિત્તથી, જૈનપરિભાષા પ્રમાણે કહીએ તો શુદ્ધ ઉપાદાનવાળા અથવા ભવ્ય-જીવોને મોક્ષ માર્ગે જવાની અદ્‌ભુત પ્રેરણા સાંપડે છે. :આ રીતે અર્જુનના પ્રેરક નિમિત્તપાત્ર અહીં શ્રીકૃષ્ણજી છે. જ્યારે અર્જુન ચારે બાજુથી નિરાશ બને છે, ત્યારે એના હૃદયની દશાને માપી લેનારા શ્રીકૃષ્ણગુરુ પોતે જ જાણે એના આત્મારૂપ હોય, તેમ સાક્ષણિક ભાષામાં આવા શબ્દો બોલે છે.

પાપ અને પુણ્ય બન્ને બંધનકારક છે; એમ "સાંખ્યયોગ" નામના બીજા અધ્યાયમાં આપણે જોઈ વિચારી ગયા છીએ, એટલે પાપ પુણ્યરૂપ લોખંડ-સુવર્ણની બેડીથી અળગા રહ્યા વિના છૂટકો જ નથી, અને તેવું અળગાપણું જ્ઞાન વગર ન આવી શકે. સમત્વ-બુદ્ધિને શ્રીકૃષ્ણગુરુ જ્ઞાન કહે છે, તે પણ આપણે અગાઉ જોઈ ગયા, હવે તેઓ શું કહે છે તે જોઈએઃ—

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

તે તો નસાડ્યું અજ્ઞાન, જેમણે આત્મજ્ઞાનથી;
તેમનું એ પરં જ્ઞાન, પ્રકાશે છે રવિસમું. (૧૬)

(હીં તેવ.) આત્મજ્ઞાન દ્વારા જેમણે (ઉપર કહેલું) તે અજ્ઞાન નસાડ્યું છે તેમનું તે પરંજ્ઞાન સૂર્યસમું પ્રકાશકારક બની રહે છે.
નોંધ.

અને આત્મજ્ઞાન આવ્યું કે જગત-વિજ્ઞાનની ચાવી આપોઆપ મળી જવાની. શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યજી બરાબર જ કહે છે કે, "તપ, જપ, ક્રિયામાત્રનો હેતુ એકમાત્ર આત્મજ્ઞાન છે." જૈનસૂત્ર શ્રી આચારાંગ કહે છે: "જેણે એકને જાણ્યો, તેણે સહુને જાણી લીધા." આ વાત ખરેખરી જ છે. જો કે આત્મજ્ઞાન માત્ર બોલવાથી કે ઉપરક વિચારોથી થઈ જતું નથી. એવું આત્મજ્ઞાન થવા પહેલાં આચાર અને વિચાર બન્ને જોઈએ છે. વિવેક, જિજ્ઞાસા અને જાગૃતિનો પણ ખપ પડે છે. પણ બધી ક્રિયાઓની પાછળ ધ્યેય તો આત્મજ્ઞાનનું જ હોવું જોઈએ. આત્મજ્ઞાની પુરુષ, સાંસારિક દૃષ્ટિનાં ચશ્માં ચડાવનારને ભલે મૂરખ કે ગાંડો લાગે, પણ તેવા પુરુષનું જ્ઞાન તો સૂર્યની જેમ પ્રકાશમય બને છે. એટલે કે પોતે પોતાના તેજે ઝળહળે છે અને બીજાને પણ પ્રકાશદાયક બને છે. એવો પુરુષ જ્યાં જાય ત્યાં તેના આત્માના અજવાળાથી વાતાવરણ પ્રકાશમય બની જાય છે.

શ્રીકૃષ્ણગુરુએ આત્મજ્ઞાનને પરંજ્ઞાન એટલા માટે કહ્યું કે, સર્વ જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન એ જ છે. એ જ્ઞાન વિના અજ્ઞાન ટળતું નથી.

અહીં સૂર્યની ઉપમા આપવાનાં ઘણાં કારણો છે. સૂર્ય પોતે નિર્લેપ અને દૂર રહેવા છતાં પોતે પ્રકાશે છે અને બીજા પદાર્થોને પ્રકાશમાં લાવી મૂકે છે. સ્થાવર અને જંગમનો તે આત્મા છે. તે જ રીતે આત્મજ્ઞાન જીવને નિર્લેપ બનાવે છે, ને પોતાને અને પરને સહુને પ્રકાશ દેનાર બને છે. અને આવો જ્ઞાની સહુ પ્રાણીને ટેકારૂપ બને છે. સૂર્યનો પ્રકાશ જેમ તીવ્ર તેજવાળો છે, તેમ આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ પણ તીવ્ર તેજવાળો છે, અને તે અંતરની ઊંડી ગુફામાં રહેલા પરમાત્મતત્ત્વનાં દર્શન કરાવે છે.

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

તેમાં આત્મા (હૈયું) મતિ નિષ્ઠા, તત્પરતાય જેમનાં;
ધોવાયાં જ્ઞાનથી પાપો, તે ફરી જન્મતા નથી. (૧૭)

(હે પરંતપ! આમ ખરું આત્મજ્ઞાન થયા પછી) હૃદય એ (જ્ઞાન)માં જોડાઈને એ મય થઈ જાય છે, બુદ્ધિ પણ તન્મય થાય છે. હૃદયના ઊંડાણમાંથી ઉપજેલી નિષ્ઠા પણ તન્મય થઈ જાય છે અને તેવા પુરુષ તે (જ્ઞાન)માં જ તત્પર બને છે. (આવી દશા થવાથી અંતે) જ્ઞાનથી પાપમાત્ર ધોવાઈ જાય છે, અને તેવા પુરુષો અપુનરાવૃત્તિરૂપ મોક્ષને પામે છે, ત્યાંથી ફરીને તેવા કોઈ પણ પુરુષને આ દુનિયામાં આવવાપણું રહેતું નથી.

નોંધ:—

ઉપરના શ્લોકમાં હૃદયને સૂચવવા માટે ' આત્મા ' શબ્દ મૂક્યો છે. આત્મજ્ઞાન થયા પછી હૃદય જ્ઞાનમય થવાથી શ્રદ્ધા દૃઢતમ બને છે. વહેમ, લાલચ, પામરતા અને ભય દૂર થાય છે. બુદ્ધિ જ્ઞાનમય થવાથી વિવેક, જિજ્ઞાસા અને જાગૃતિ પરિપક્વ થાય છે. આચાર-વિચારો પવિત્ર થઈને, કુતર્કો, વિકલ્પો વગેરેની પજવણી બંધ થાય છે. આથી તત્પરતા અને એકાગ્રતા જામે છે અને આમ થવાથી નવાં કર્મબંધન અટકે છે અને જૂનાં કર્મો ધોવાઈ જાય છે. એટલે આપોઆપ જન્મમરણરૂપ સંસારની ચાંપ બંધ થાય છે અને અપુનર્જન્મદશા પામી જવાય છે.

જૈનસૂત્રોનું જ્ઞાન એટલે જ્ઞાનમાં હૃદયનું ગૂંથાવું. જૈનસૂત્રોનું દર્શન એટલે જ્ઞાનમાં બુદ્ધિનું (બુદ્ધિ આત્માનો તદ્દન નજીકનો પર્યાય છે, એ આપણે અગાઉ કહી જ ચૂક્યા છીએ તેનું) જોડાણ. નિષ્ઠા અને તત્પરતા એ, જૈનસૂત્રોની પરિભાષાનો સમન્વય કરીએ તો, ચારિત્ર

જાગે નહિ . આ બાબતોના પરથી આત્મનિમગ્નદશા ગમાર છે એનો અનન્ત આનન્દનો ભંડાર છે. માત્ર ઉપરની ક્રિયા કરણીમાં સમભેદ જણે આપણને લાગે, પણ અંદરથી જીવ ઉપરની જ છે. આથી એમ પણ સિદ્ધ થયું કે આત્મજ્ઞાન ત્યારે જ થયું ગણાય કે જ્ઞાનની જ તાલાવેલી લાગે અને સત્ય વર સો ક્રિયાઓ પરત્વે અત્યંત ઉદાસીનતા જાગે ને જ્ઞાનની મસ આત્મજ્ઞાની સાથ નજીકમાં રહેવાની બુદ્ધિ એમાંથી જાગ, ફકત એ જાગ, નિષ્ઠા જાગ અને તાલાવેલી જાગે એટલે કે એ આત્માનંદ મળશે અને એ દશાનો અંત પણ મોક્ષરૂપે જ સફળતામાં :

હવે શ્રીકૃષ્ણગુરુ એવા આત્મજ્ઞાની પુરુષની દષ્ટિ કેવી અને એને પરિણામે જગત પરત્વે તેઓ કેમ વર્તી રહ્યા હોય આબેહૂબ બયાન આપે છેઃ-

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

વિદ્યા વિનય પામેલા, વિપ્રમાં ધ્યાન જે રૂપે;
તે જ રૂપે જુએ જ્ઞાની, હાથી, ગૌ, શ્વાન શૂદ્રમાં.

(વળી હે કૌંતેય ! અગાઉ કહ્યું તેમ ભવિષ્યમાં તે ઈ મોક્ષગતિ પામે છે એટલું જ નહિ, બલકે તેઓનું વર્તમાન જીવ જગતના સર્વ સામાન્ય લોકો કરતાં નોખી જ ભાત પાડનારું હો દા. ત. સામાન્ય લોકો બહારની વસ્તુઓ પરત્વે મહત્ત્વ આંકતાં આંકતા એવા ટેવાઈ જાય છે કે પછી તેમને અંતરંગદશા તરફ નજર કરવાની દષ્ટિ જ પ્રગટતી નથી. તેથી તેઓ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ વર્ણો વ્યવસ્થા અર્થે જુદા પાડેલા છે, તે વાતને ભૂલી જાય છે, અને બ્રાહ્મણને સૌથી ઊંચા માની લે છે. પછી ભલે તેઓની અંતરંગદશા બદબલકી ન પણ હોય ! અને શૂદ્રને હલકા માની લે છે, પછી ભલે તેઓની અંતરંગદશા ચઢિયાતી હોય ! આથી તેઓ અભેદદષ્ટિને બદલે

ાવી લઈ અને સંસારના રાગદ્વેષાદિ પ્રપંચોમાં ફસાઈ
અહિત કરવાના નિમિત્તરૂપ બની જાય છે. જ્યારે
મદશાને જ મુખ્યરૂપે માનતા હોઈને તે ભણી જોતાં
એક રૂપ જ ભાસે છે. વિશુદ્ધપ્રેમીના પ્રેમની પોતાને
વી જ અસરો જગત પર થતી જોઈને તેઓ રહસ્ય
અહો ! આખું જગત ખરી રીતે તો આપણું જ એક
હો ક્યાં ? " આમ ઠરે ગયા પછી આપોઆપ
બની જાય છે. અંતરંગદશાના નિરીક્ષણમાં આ
એકતા ભાસી ગઈ એટલે ઉપરના વ્યવસ્થા નિમિત્તે
ર્મજન્ય ફળોને લીધે મળેલી જુદીજુદી યોનિઓ
ા નમૂનાઓરૂપ લાગવા માંડે છે, એટલે તેઓ
એકરૂપે દેખતા હોય છે અને સ્થૂળદૃષ્ટિએ જોઈએ
મ પ્રવાહ શૂદ્ર જેવા લોકો અને શ્વાન જેવાં પશુઓ
ઉપર કહેવાયું તેમ સર્વ સામાન્ય રીતે જગતના
ઊલટી છે, એટલે જ્ઞાની જનોને જગતના લોકો ગાંડા
મ તો હસે છે; પણ એવા લોકોના હાંસીપાત્ર બનવા
પોતાના નિર્ણયોમાં દૃઢ જ રહે છે, કારણ કે એમના
પ્રેરિત હોય છે. આવી સ્થિતિને લીધે છેવટે જગત
થઈ પોતાનો પંથ ઉન્નત બનાવે છે. માટે જ વને હું
વિદ્યા અને વિનય પામેલા બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં,
ને શૂદ્રમાં સમદર્શી રહે છે.

•

શ્લોકની વિગત આવી ગઈ છે. નોંધમાં તો
રહે છે કે વિદ્યા અને વિનય એ બે બ્રાહ્મણનાં
વિદ્યા, અહીં તેજસ્વી બુદ્ધિના ઉત્તમ ફાલના
ને વિનય નમ્રતા અથવા વિશિષ્ટ પ્રકારની નીતિના
ા એનો અર્થ એ થયો કે વિદ્યા અને વિનયનો
માન્ય વાત નથી. આવી સામગ્રી ગીતાકાળમાં

[illegible]

[illegible] પુરુષાર્થનો હેતુ [illegible] પુરુષાર્થનો હેતુ એ કે પ્રિયના યોગમાં હરખ ન કરવો, અને અપ્રિયના યોગમાં ઉદ્વેગ ન કરવો. આથી જ સંસારની જંજાળમાં રહેતા છતાં સમતા [illegible] હે અર્જુન!) [illegible] જ્ઞાની, અમૂઢ અને સ્થિર બુદ્ધિવાળો, પ્રિય પામીને હરખાતો નથી તેમ અપ્રિય પામીને અકળાતો નથી.

નોંધ:—

આનો અર્થ એ કે દેહધારી માત્રને પ્રિયાપ્રિયના યોગો તો ડગલેપગલે ઊભા થવાના. પ્રિયાપ્રિય વિશેષણ દેહદષ્ટિએ છે. આત્માને તો પ્રિય શું અને અપ્રિય શું? પણ દેહધારી આત્માને તો પ્રિય–અપ્રિય દેહદષ્ટિએ સંભવવાનું, એટલે ઉપયોગ રાખી પ્રિયયોગે ન છકી જવું, તેમ અપ્રિયયોગે ન આકળા, ઉતાવળા થવું. આવી સ્થિતિ અખતરાઓ કર્યા વિના પામી શકાતી નથી. માટે જ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યની શ્રીકૃષ્ણગુરુએ આગળ જતાં જરૂરિયાત બતાવી છે.

> बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखम् ।
> स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

> બાહ્ય અર્થે અનાસક્ત, માણે જે સુખ આત્મમાં;
> તે નિત્ય-સુખને માણે, બ્રહ્મયોગથી યુક્ત એ. (૨૧)

(પરંતપ! કેટલાક લોકો એમ માને છે કે ભોગોને ભોગવ્યા વિના તૃપ્તિ નથી થતી અને ત્યાં લગી ભોગ ત્યાગના માર્ગમાં પ્રત્યાઘાતો સંભવે છે. આ કથનં જે રીતે તેઓ કહે છે, તે રીતે બરાબર નથી. એ વાક્યને ફેરવીને આ રીતે મુકાય તો તેમાં હરકત નથી; "તિરસ્કાર વૃત્તિને જ

મોખરે રાખી જેઓ ભોગત્યાગ કરે છે, તે ત્યાગમાં જ્ઞાનમય વૈરાગ્ય હોવાનો બહુ ઓછો સંભવ હોઈને એ ત્યાગ પતનદાયક બને છે. પણ જેઓ સમજપૂર્વક ત્યાગદૃષ્ટિથી અનિવાર્ય ખાનપાનાદિ ક્રિયા કરે છે, તે ઝટ તરી જાય છે."

આ દૃષ્ટિએ જોતાં આવા ત્યાગદૃષ્ટિવાળા સંયમીને આખરે પણ અનાસક્ત દશા થઈ જાય છે, પરંતુ હું જે અહીં કહેવા માગું છું, તે સ્થિતિનો દરજ્જો મહત્ત્વનો છે. પાર્થ !) ત્યાગમાર્ગે ખૂબખૂબ આગળ વધેલા પુરુષ વિષયોમાં અનાસક્ત થઈને આત્મામાં ઊંડા ઊતરીને જે સુખ માણી રહ્યો છે, (તે સુખ નિત્ય રહેનારું અને કિંમતી હોય છે, પણ) એવા જ નિત્ય સુખને ઉપર કહેલા (નિર્દોષ સમત્વરૂપી) બ્રહ્મ સાથે જોડાયેલો યોગી પણ જાણી શકે છે.

નોંધ:—

ત્યાગના માર્ગે જઈને ખરા આત્માર્થી પુરુષો અંતર્મુખ થઈને આત્મસુખ મેળવે છે. એમ કહીને શ્રીકૃષ્ણગુરુ એમ બતાવવા માગે છે કે જેઓ સ્થૂળ ભોગોને જ સુખદાયક માની લે છે એ મહાભ્રમ છે. સ્થૂળ ભોગો જ જો સુખનાં કારણ હોય તો ઘણા રોગીને મિષ્ટાન્ન જોતાં જ અભાવ કેમ થાય ? ખરી વાત તો એ છે કે સ્થૂળભોગો સુખનાં નિમિત્ત બને છે. તેમાં આત્માનો પડછાયો હોય છે. એ પડછાયાની પાછળ રહેલા આત્મસુખને પડતું મેલીને જેમ જેમ સ્થૂળ વિષયો પાછળ સુખને માટે ઝાવાં મરાય છે, તેમ તેમ ખરું સુખ તો સો કોશ છેટે ચાલ્યું જાય છે.

વળી બીજી વાત શ્રી કૃષ્ણગુરુ એ કહેવા માગે છે કે " સમતા રાખી સંસારમાં રહીને કામ કરનાર પણ બ્રહ્મમાં ઠરેલ, બ્રહ્મજ્ઞાની, સ્થિરબુદ્ધિવાળો અમૂઢ વગેરે વિશેષણોને લાયક હોય છે, એટલું જ નહિ બલકે એવા કર્મયોગીનો સંસાર પણ સમતાને લીધે હર્ષશોક વગરનો પ્રસન્નતા પેદા કરનારો થઈ પડે છે, અને વળી તે પણ

અંતર્મુખ થયેલા આત્માર્થી પુરુષો જેટલું જ આત્મસુખ માણી શકે છે.

શ્રીકૃષ્ણગુરુએ આત્મસુખને નિત્ય કહ્યું, તે પણ બરાબર છે, કારણકે આત્મા નિત્ય છે, જ્યારે વિષયો અને વિષયોનો સંયોગ એ તો ક્ષણજીવી છે. એટલે અંતર્મુખવૃત્તિ થયા વિના ત્યાગ કે તપ ભલે આકરામાં આકરાં કરે, તોય કશું વળતું નથી અને અંતર્મુખ વૃત્તિ કાયમી થયા. પછી એવા પુરુષને માટે વિધિ નિષેધ હોતાં જ નથી. કારણકે એ જે કંઈ કરે છે, તે સહજ કરે છે. આ દૃષ્ટિએ જ ગોસ્વામીજીએ કહ્યું છે: "સમર્થકો દોષ નહિ ગૂંસાઈ"

હવે શ્રીકૃષ્ણગુરુ અર્જુનને એ સમજાવે છે, કે જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ વિષયો કેવા છે? એમાંથી આપણને વૈરાગ્યની મૌલિક દૃષ્ટિ સાંપડે છે.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

વિષયજન્ય ભોગો જે, તે જ છે મૂળ દુઃખનાં;
આદિ ને અંતવાળા તે, તેમાં જ્ઞાની ન રાચતા. (૨૨)

કૌંતેય! (બહારના બધા ભોગો એટલે કે) વિષયથી ઊપજતા ભોગો એ દુઃખનાં જ મૂળ છે. (કારણ કે અનાદિ અનંત નથી કે જેથી સુખ આપી શકે ભલા) તે આદિ અને અંત સહિત હોઈને (પ્રથમ ભ્રમજનક સુખ ક્ષણભર આપી અંતે તો મહાદુઃખ દાયક જ બને છે આવી ઊંડી વિચારસરણીને લીધે) જ્ઞાની પુરુષ એમાં રાચતા નથી.

નોંધ:—

ઊંડા અને વ્યાપક વિચારની ખામીને લીધે જ બાહ્ય પદાર્થો કે અન્ય વ્યક્તિઓમાં રાગ થઈ જાય છે. વૈરાગ્ય માટે

...સિવાય બીજું કોઈ સુખસાધન નથી. જ્ઞાની જનો કહેતાં
...એવું ... નથી કે " જે ... સુખ આવે છે, તે આવે
... દુઃખની ખાણરૂપ જ નીવડે છે. " આવું જાણી ...
... અનુભવ ... આપણે થશે !

હવે અર્જુન પૂછે છે કે બધા લોકો કહે છે કે " આ બંને
... ... કરીએ ! ... ... છે ! " એના
... શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ—

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥

શરીર છૂટતાં પૂર્વે, અહીં જ જે સહી શકે
કામ ને ક્રોધના વેગ, તે યોગી નર તે સુખી. (૨૩)

(અર્જુન ! " આ બંને કામ ... ... , ...
છે " એમ માની જે ... વર્તે છે, તે તો બંને ... ... છે
અને ... છે, કામ અને ક્રોધના વેગો ... ..., હોવાથી
જ, અને તેમને રોકવા માટે તેનો ... ન હોવાથી જ આવું ...
... રીતે વર્તે છે, પરંતુ ખરી વાત તો ... છે અને પુરુષાર્થમાત્રનો
... પણ એ જ છે કે કામ અને ક્રોધના વેગને વશ ન થવું, પણ એ
... ને જીતીને વશ કરવા માટે જ છું તને આપ્યું ... છે, (આ
... દરેકની પ્રત્યેક ક્ષણ મહામૂલી છે, માટે આવા (કિંમતી) શરીરને
... પહેલાં (એટલે કે મૃત્યુ આવે તે પહેલાં) અહીં જ જે કામ અને
ક્રોધથી ... આવેગને સહી લે છે, (એટલે કે તે ... થી ...
થતા નથી, પોતાનું સ્થાન ગુમાવતા નથી) તે પુરુષ જ ખરેખરા ...
યુક્ત છે અથવા તે જ ખરેખરા સુખી છે.

નોંધઃ— ... આ બંને દોષ રજોગુણથી ઊપજે છે એટલે કે રાગબંધન...

મહાકારણ છે. કામ અને ક્રોધથી બુદ્ધિ, મન, ઇંદ્રિયો અને કાયા પર કેવી કારમી અસર થાય છે, તે આપણે સૌ સારી પેઠે અનુભવીએ છીએ.

શ્રીકૃષ્ણગુરુ કહે છે, "કામને અને ક્રોધને આપણે આખરે તો છેક નાબૂદ કરવાના છે, પણ પૂર્ણપણે નાબૂદ થાય તે પહેલાં એની અસર થવા માંડે એટલે એકદમ જુસ્સો આવશે. આ જુસ્સાને અધીન થયા કે ખેલ ખલાસ. માટે એને અધીન આપણે ન થઈએ. એવો આભાસ અને જાગૃતિ પળેપળે જરૂરનાં છે.

આ માનવદેહ છોડતાં પહેલાં જ જો એટલું કરી શકાય, તો પછી તો આખરે બેડો પાર જ થવાનો. કદાચ આટલું બધું તત્કાળ ન કરી શકાય તો પણ જેટલું બને તેટલું તત્કાળ કરવું. "હાથે તે સાથે, શરીરનો શો ભરોસો છે?" આ લોકોક્તિમાં ભારોભાર સત્ય છે. આ રીતે વર્તનાર પુરુષાર્થી ગમે તે સ્થળે હોય તો પણ તે યોગી છે અને વળી તે સુખી પણ છે જ. એ તો ચોખ્ખી રીતે સમજાય તેમ છે."

આ પરથી હવે એ કહેવાનું ભાગ્યે જ હોય કે યોગનો આદર્શ કોઈ સિદ્ધિનો નથી, યોગનો આદર્શ તો ક્રોધાદિ શત્રુઓને વશ કરી પ્રસન્ન, સુખી, શાંત અને કાર્યકુશળ રીતે જિંદગી ગુજારીને છેવટે મોક્ષપદ મેળવવાનો છે. આ માર્ગે આત્માનું હિત જલદી થાય છે, તેમ વિશ્વકલ્યાણ પણ આ નિમિત્તે જરૂર બને છે.

યોઽન્તઃસુખોઽન્તરારામસ્તથાંતર્જ્યોતિરેવ યઃ ।
સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

આંતરિક સુખ, જ્યોતિ, તથા શાન્તિ જ જેહને;
તે યોગી બ્રહ્મ નિર્વાણ, મેળવે બ્રહ્મરૂપ થૈ. (૨૪)

(અને પરંતપ ! તારે એમ કદી ન માનવું કે બાહ્યપ્રવૃત્તિઓવાળાને બ્રહ્મનિર્વાણ થતું નથી. બાહ્યપ્રવૃત્તિ ભલેને કશી ન કરતો હોય અને શરીર ક્ષીણ દેખાતું હોય, છતાં અંતરની અશાન્તિ હોય તો તેવો ત્યાગી બ્રહ્મનિર્વાણ નથી પામી શકતો; જ્યારે ખરે જ કહું છું કે) જેને આંતરિક સુખ છે, જેને અંતરનો આરામ છે, અને જેને સાચે જ અંતરનો પ્રકાશ મળ્યો છે, તેવો યોગી (ભલેને બાહ્ય રીતે પ્રવૃત્તિમય દેખાતો હોય, છતાં નિવૃત્તિમય છે અને તે) બ્રહ્મરૂપ થયેલો છે, તેમ જ (તે) બ્રહ્મનિર્વાણ (જરૂર) મેળવે છે. (અર્થાત્ કે અંતે તે બ્રહ્મમાં જ ઠરી જાય છે.)

નોંધ:—

આરામ, સુખ અને પ્રકાશ એ ત્રણે અંતરંગ હોવાં જોઈએ આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણગુરુ આપણા મનની શંકાને નિવારી નાખે છે. ઘણું ખરું આપણે બહારના આરામને આરામ, બહારના સુખને સુખ અને બહારના તેજને આત્મજ્ઞાન માનવાના ભ્રમમાં ચડી જઈએ છીએ, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણગુરુ આપણને ચેતવી દે છે. તેઓ આંતરિક સુખ, આંતરિક આરામ અને આંતરિક જ્યોતિવાળા જ્ઞાનને જ મહત્ત્વ આપે છે. અને એ જ વાત ગળે ઊતરે તેવી છે.

કામ અને ક્રોધના વેગને વશ થનાર કદી આંતરિક આરામ, આંતરિક સુખ કે આંતરિક પ્રકાશ પામી જ શકે નહિ, પણ જો કામ અને ક્રોધના વેગને વશ કરવામાં આવે, તો બહાર ભટકતું મન અંતરમાં પાછું વળે અને આંતરિક આરામ, આંતરિક સુખ તથા આંતરિક પ્રકાશ જરૂર મળે. આવી સાધના કરનારે ત્યાગીનાં કપડાં પહેર્યાં હોય કે ન પહેર્યાં હોય તે સામે જોવાનું નથી, પરંતુ આવી સાધના કરનારે સમતા તો સાધેલી હોવી જ જોઈએ. કારણ કે સમતા વિના કામ અને ક્રોધથી જન્મેલા આવેગને સહેજે સહન કરી શકાય નહિ. એટલે સમતા પહેલી જોઈએ. નિર્દોષ સમતા એ બ્રહ્મનું લક્ષણ છે એ તો આપણે ઉપર જોઈ ગયા. એટલે આવો સાધ-

બ્રહ્મરૂપ થયેલો પણ ગણાય જ અને છેવટે તે બ્રહ્મનિર્વાણ-બ્રહ્મમાં ઠરવાપણું પામે જ. આ વાત સમજવી પણ અઘરી નથી.

પરંતુ હવે એક ચેતવણી શ્રીકૃષ્ણગુરુ અહીં આપવા માગે છે. કર્મયોગનાં વારંવાર ગીત ગાવાથી કોઈ એમ ન સંમજી બેસે કે બ્રહ્મનિર્વાણનો અધિકાર માત્ર કર્મયોગીને જ છે, બીજાને નહિ! ઊલટું સહુએ એમ જ સમજવું કે દરેક પ્રકારના સાધકને-પછી એ ગમે તે વેશમાં હોય કે ગમે તે દેશકાળમાં હોય, પણ જો એમણે નિર્દોષપણું સાધ્યું હોય, તો એમને બ્રહ્મનિર્વાણ જરૂર મળે છે.

लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

બ્રહ્મનિર્વાણ પામે છે, નિષ્પાપી ઋષિઓ પણ;
દ્વૈત છેદી જીતી આત્મા, સર્વના શ્રેયમાં મચ્યા. (૨૫)

(અર્જુન ! જેમ કર્મયોગીને મોક્ષનો અધિકાર છે, તેમ બીજાને પણ છે, ભારત !) ઋષિઓ પણ અવશ્ય બ્રહ્મનિર્વાણ પામે છે, પણ (૧) તેઓ પાપરહિત હોવા જોઈએ. (મનના મેલા હોય તો કશું વળે નહિ મનની શુદ્ધિ પહેલી જોઈએ), (૨) તેઓમાં દ્વિધાભાવ ન હોવો જોઈએ એટલે કે તેઓએ એકનિષ્ઠપણું સાધ્યું હોવું જોઈએ, (૩) તેઓએ આત્માને વશ કર્યો હોવો જોઈએ અને (૪) તેઓ પ્રાણીમાત્રના શ્રેયમાં રાચેલા હોવા જોઈએ.

નોંધઃ—

બ્રહ્મનિર્વાણ અથવા મોક્ષની આ ચારે શરતો મહત્ત્વની છે. અને તે કુદરતી રીતે જ ક્રમપૂર્વક ગોઠવાઈ ગઈ છે. ઋષિની સંજ્ઞા ત્યાગીને જ લાગુ પડે છે. કર્મયોગીની સંજ્ઞા તો ગૃહસ્થ અને ત્યાગીને બન્નેને લાગુ પડે છે અને તેમાંય ગૃહસ્થ કે પ્રવૃત્તિ

ત્યાગીને જ વિશેષે કરીને લાગુ પડે છે. કર્મયોગીની લાયકાત વિષે અગાઉ કહેવાયું છે. અહીં ઋષિની લાયકાત વિષે કહે છે. ઋષિ નિષ્પાપી એટલે કે સરળ હોય, પણ મનનો કચુંપચું કે સંશયશીલ હોય તો ન ચાલે. તેમ જ સરળ અને સમજભરી શ્રદ્ધાવાળો હોય પણ આત્મસંયમી ન હોય તો પૂર્ણપણું ન પામી શકે. તે જ રીતે સરળ, શ્રદ્ધાળુ અને આત્મસંયમી હોવા છતાં સર્વ ભૂતના હિતમાં રાચતો ન હોય તોય મોક્ષની પરીક્ષામાં પસાર થઈ શકે નહિ. આ પરથી સહેજે સમજાશે કે ઋષિ જેવા ત્યાગીએ પણ લોકહિત તરફ ઉપેક્ષા ન રાખવી જોઈએ. જૈનસૂત્રોમાં ત્યાગી સંસ્થાને મહત્ત્વનું અગ્રેસરપણું અપાયું છે, ત્યાં પણ "आत्मवत् सर्वभूतेषु" ઠામે ઠામે કહેવામાં આવ્યું છે.

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

કામક્રોધ વિનાના ને, આત્મવિદ્ ચિત્ત સંયમી;
એવા યતિ જનોને છે, બ્રહ્મનિર્વાણ સૌ સ્થળે. (૨૬)

(અને પરંતપ!) કામ અને ક્રોધથી વેગળા રહેલા, ચિત્ત પર કાબૂ ધરાવનારા અને જેમણે આત્મને ઓળખી લીધો છે તેવા યતિપુરુષોને તો સૌ સ્થળે બ્રહ્મનિર્વાણ જ છે.

નોંધઃ—

ઋષિઓની ગીતાકાળના વખતમાં બે કોટી હતી, (૧) રાજર્ષિ, અને (૨) બ્રહ્મર્ષિ. આ બન્ને પ્રકારના ઋષિઓને, અગાઉ કહી ગયા તેવી, લાયકાત હોય તો મોક્ષ મળે જ છે. એ વાત સાંભળ્યા પછી પણ એ શંકા થઈ શકે કે, યતિઓને મોક્ષ મળે કે નહિ? તે કાળે યતિ સંજ્ઞા ઘણું ખરું જૈન અને બૌદ્ધ શ્રમણોને ... પડતી હશે કે આ શ્રમણો લોકહિતનાં કાર્યોમાં રસ લેતા પણ

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति ॥ २९ ॥

ભવાં વચ્ચે ધરી દૃષ્ટિ, બાહ્ય સ્પર્શો તજી કરી;
નાસિકામાં વહેનારા, પ્રાણાપાન સમા કરી. (૨૭)
ઇંદ્રિય મન બુદ્ધિનો, સંયમી મોક્ષ તત્પર;
જેનાં ઇચ્છા ભય ક્રોધ, ગયાં તે મુક્ત છે સદા. (૨૮)
ને મને ભૂતનો મિત્ર, સૌ લોકોનો મહાપ્રભુ;
ને યજ્ઞ તપનો ભોગી, જાણી તે શાન્તિ મેળવે. (૨૯)

કર્મ કરવા છતાં કર્મફળમાં અનાસક્ત
(ભારત! જેમ કર્મયોગીને મુનિ ગણાય છે, તેમને પણ
રહેવાની તાલીમ લેવી પડે છે, તેમ જેઓ પણ પ્રબળ પુરુષાર્થ કરતા
તાલીમ લેવાની હોય છે. એ અર્થમાં તો તેઓ પ્રત્યક્ષ રીતે તો લોકસંગથી
કોઈને કર્મયોગી જ છે, પરંતુ તેઓ પ્રાય: તેમને નથી હોતી એમ નહિ.
બહુ દૂર વસે છે, છતાંય લોકહિતથી ઝંખના ઇચ્છી રહ્યા હોય છે અને ઉત્તમ
તેઓ પણ હમેશાં સર્વ જગતની શાન્તિ તેઓનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.)
આંદોલનો જગત પર ફેંકી રહ્યા હોય છે. ભ્રૂકુટી વચ્ચે દૃષ્ટિ સ્થિર કરી,
બાહ્યસ્પર્શોનો–વિષયભોગોનો ત્યાગ કરી, અપાન વાયુને એક સરખી ગતિમાં
નાસિકા વાટે જતા આવતા પ્રાણ તથા વશ કરીને જે ઇચ્છા, ભય અને
રાખી, તેમ જ ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને હમેશાં મુક્ત જ સમજવો.
ધથી મુક્ત થાય છે, તે મોક્ષપરાયણ મુનિ

(વળી હે અર્જુન! તે એમ પણ જાણે છે કે, યજ્ઞ અને તપનો
ભોક્તા હું જ છું એટલે પોતે જ્ઞાની હોવા છતાં તેમને યજ્ઞ અને તપ
કરનારા પર "તેઓ બધા અજ્ઞાની જ છે" એવી ઘૃણાસ્પદ દૃષ્ટિ નથી
હોતી, તેમ તેઓ એમ કરનારની ક્રિયાનું અનુકરણ કરવા પણ લાગતા
નથી; કારણ કે ઉપર કહ્યું તેમ તેઓ જાણે જ છે કે જુદાજુદા માર્ગો
દ્વારા એક જ આત્મા મેળવવાનો છે. આથી જ તેઓ સમતા બરાબર
જાળવી શકે છે. વળી તેઓને સિદ્ધિની પણ ઇચ્છા નથી રહેલી, કારણ
છે કે સર્વલોકમાં મહાશક્તિમાન એક (તે હું રૂપ) આત્મ

નક્કર સત્તાથી ભરેલી છે પણ " આત્માને આત્માથી જીતવો એટલે શું બે આત્માઓ છે ?" વળી " આત્મા હાર્યો કેમ અને કોનાથી" " અને જો હાર્યો તો પછી તેની અનંત શક્તિ, હારતા પહેલાં હતી તે હાર્યા પછી ક્યાં જતી રહી?" " અને ધારો કે જતી રહી, તો પછી એવો શક્તિહીન આત્મા શક્તિધર થઈ જ કેવી રીતે શકે?" આવી અનેક ચર્ચાઓ ઊભી થાય છે. જો કે તે ચર્ચાઓનું બુદ્ધિ દ્વારા જેટલું સમાધાન થઈ શકે તેટલું કરવા માટે મહાપુરુષોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ પ્રથમ શ્રદ્ધા અને વિવેકી પુરુષાર્થને લીધે જેમ જેમ અનુભવ થતો આવે છે, તેમ તેમ જ એ વાત ચોખ્ખી રીતે સમજી શકાય છે.

આથી જિજ્ઞાસુએ જૈન સૂત્રો અનુસાર અગાઉ કહ્યું તેમ આત્માની ત્રણ દશાઓ કલ્પી લેવી. (૧) પરમાત્મ દશા (૨) અંતરાત્મ દશા (૩) બહિરાત્મ દશા. એ પૈકી બહિરાત્મ દશાને દૂર કરી પરમાત્મા ઉપરની પ્રતીતિ રાખીને અંતરાત્મદશા જાગતી રાખવાનો પ્રબળ અને સાચો પુરુષાર્થ કર્યા કરવો. સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો મન અને ઈંદ્રિયો મનોજ્ઞ વિષયો તરફ લલચાવવા મથે કે અમનોજ્ઞ પદાર્થો તરફ દ્વેષ ઉપજાવવા મથે ત્યારે રાગદ્વેષને વશ ન થતાં સમતા રાખવી. આનું જ નામ તે આત્મા જીત્યો ગણાય. અને એથી ઊલટું વર્તન થઈને જો વિષમતા આવી, તો પછી તે આત્મા હોવા છતાં અનાત્મા જ થઈ ગયો. કારણકે*જડ જેમ પરતંત્ર છે, તેમ તે પણ જડની માફક પરતંત્ર બની જાય છે. જડને સારાસાર ઓળખવાનું જ્ઞાન નથી, તેથી તે આમતેમ અથડાય છે; તેવી રીતે આવો અનાત્મા પણ સારાસારનું ભાન ગુમાવી આમતેમ સંસારની ઘટમાળમાં ગૂંચાય છે. આનું જ નામ તે અનાત્મા અથવા બહિરાત્મા આવો આત્માનો શત્રુ જીવ એ મન અને ઇંદ્રિયોનો ગુલામ બની પોતે જ પોતાનું અહિત કરે છે. જો કે પોતાનું હિત-

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥ ८ ॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી તૃપ્ત, સ્થાયી આત્મા જિતેંદ્રિય;
પાણા ઢેફું સમું સોનું, જાણે તે યુક્ત યોગી છે. (૮)

(અને ભારત !) જ્ઞાન (એટલે કે સામાન્ય આત્મજ્ઞાન) અને [illegible]જ્ઞાન (એટલે કે સંપૂર્ણ આત્મજ્ઞાન તથા વિશ્વજ્ઞાન)થી એવા પુરુષનો [illegible]ત્મા તૃપ્ત રહે છે. વળી તે કૂટસ્થ (એટલે કે પોતાના સ્વરૂપમાં [illegible]થી) અને ઇંદ્રિયોનો સર્વ પ્રકારે વિજયી હોવાથી એને મન પાણો, [illegible]ં અને સોનું બધું સરખું જ છે, તેથી જ તે યુક્ત યોગી કહેવાય છે.

[illegible]ર્થ:—

અતૃપ્તિનું મૂળ બાહ્ય પદાર્થ કે પરિસ્થિતિ નથી, પણ [illegible] એ ભાન થવું એનું નામ જ્ઞાન. એવા જ્ઞાનપૂર્વકના આચર[illegible] [illegible]ત્માનંદ મળે છે. તેથી તે અવિચળ રહી શકે એ સમજી [illegible] [illegible] ઢેફા, અને સોના વચ્ચે જે ફેર છે તે માત્ર [illegible] [illegible] છે, પરંતુ સ્વરૂપે બન્ને એક જ છે. ઢેફું પણ [illegible] [illegible] છે. સોનું પણ પરમાણુઓનો જ સંચય [illegible] [illegible]વા પછી સોના પર મોહ કોને થાય? ઢેફું [illegible] [illegible]નું એનો અર્થ ઢેફાને સોનું માનવું કે સોના[illegible] [illegible], પણ જેમ ઢેફું પડ્યું હોય તો રસ્તે જનારને [illegible], તેમ રસ્તામાં પારકું પડેલું સોનું પણ [illegible] [illegible] કે તે વસ્તુ વાપરે પણ વસ્તુનો મોહ ન[illegible] [illegible] તે યુક્ત યોગી કહેવાય. એનું જીવન જ એ[illegible] [illegible], [illegible], સંયમ એ બધું તો એને સહજ.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે કે યોગીને [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરે છે.

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

સખા શત્રુ ઉદાસી કે, મધ્યસ્થ દ્વેષી બન્ધુમાં;
સાધુ પાપી તથા મિત્રે, સમાન બુદ્ધિ ઉત્તમ છે. (૯)

(ખરેખર ! કર્મસંન્યાસથી કર્મયોગ ચડિયાતો આ રીતે છે. કર્મ-
ન્યાસ કરનારને લોકસમૂહમાં આવવાના પ્રસંગો વિરલ જ આવે છે
તો કર્મયોગથી જોડાયેલાને તો લોકસમૂહ વચ્ચે જ રહેવાનું હોય છે.
કેવળ જ નહિ, પણ લોકસમૂહનાં કલ્યાણકર કાર્યો સતત કરવાનાં હોય
એટલે એવા પુરુષ ઉપર કોઈ માણસ પોતાનો સ્વાર્થ હણાતો હોય
દ્વેષ કરે છે, તો કોઈ વળી પોતાનું સારું થતું હોય એટલે મિત્રતા
કરે છે. સજ્જન માણસોના સંગાથે પણ એને કામ લેવાનું હોય છે
ને પાપીમાં પણ ઊંડે રહેલી સાધુતા ખીલવવાની કોશિશ કરવાની
હોય છે. આ બધું ત્યારે જ બની શકે છે, જ્યારે પૂરેપૂરી સમભાવવાળી
બુદ્ધિ બને છે. એટલે જ કહું છું કે) સખામાં, શત્રુમાં (જો કે યોગી પોતે
કોઈને શત્રુ ન માને પણ સામો માણસ શત્રુ ભાવ ધારણ કરે તો તે
અપેક્ષાએ આ વાત છે.) ઉદાસીમાં (કોઈ પોતા પ્રત્યે ઉદાસી હોય તો
તેના ઉપર), મધ્યસ્થ મનુષ્ય ઉપર, દ્વેષ કરનાર ઉપર, બંધુઓ ઉપર,
સાધુઓ ઉપર અને પાપીઓ ઉપર, યોગી સમભાવ વાળી બુદ્ધિથી વર્તે
છે. માટે જ કર્મયોગી-યોગારૂઢ-સિદ્ધયોગી-સહુથી ચડિયાતો છે.

સંબંધ:—

અહીં લગી યોગારૂઢનો મહિમા ગાયો, હવે જેણે તેની ભૂમિકા
પ્રાપ્ત કરવી હોય તેણે કેમ વર્તવું તે વિશે શ્રીકૃષ્ણગુરુ અર્જુનને
ઉદ્દેશીને કહે છેઃ—" અર્જુન ! તું એમ ન માનીશ કે કર્મયોગી તો
એકાંતમાં રહે જ નહિ, લોક સમૂહમાં જ રહે ! " એવું એકાંતિક
કથન હું કદી નથી કહેતો. પ્રાથમિક ભૂમિકામાં, કર્મયોગીને પણ
[illegible] એકાંતની
[illegible] રહેવું છે

[illegible] કરવાનું કહ્યું છે.

એ આસન ન અતિ ઊંચું કે ન અતિ નીચું. [illegible] અને સ્થિર રાખવાનો [illegible] એકાગ્રતા માટે [illegible] ન થાય. [illegible]

આસન પણ [illegible] જોઈએ કે જેથી [illegible] સ્થિર રાખવા[illegible] ન થઈ પડે. વળી શરીર [illegible] પણ [illegible] જોઈએ. મનની એકાગ્રતા માટે આટલી પૂર્વ તૈયારી જરૂરી છે. [illegible] મનને એકાગ્ર કરીને [illegible] તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા [illegible] દૃષ્ટિ [illegible] રાખવી. [illegible] આત્માને પરમાત્મામાં જોડવા માટે આવી સ્થિતિ [illegible] જોઈએ. વળી ભય પણ ન [illegible] જોઈએ. [illegible] ભય હોય [illegible] શાંતિપૂર્વક સાધના ન થાય. [illegible] ! [illegible] ! [illegible] આત્માને શાંત કેમ [illegible] ! માટે જ કહ્યું કે

કહેલી સાધના ન થઈ શકે તો વળી બીજા પ્રકારે તને કહું છું તે સાંભળ:) જે કામનાઓ સંકલ્પથી જન્મી હોય તે બધી કામનાઓને પૂરેપૂરી છોડીને, મન વડે જ સઘળી (જ્ઞાનેંદ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય સહુ.) ઇંદ્રિયોને ચોમેરથી બરાબર નિયમમાં લાવીને, ધૃતિથી ઘડાએલી બુદ્ધિ વડે ધીમે ધીમે નિવૃત્તિને માર્ગે જવું. મનને તો આત્મામાં જ રૂડી રીતે સ્થિર કરી દેવું અને આવી સાધના વખતે કશુંય ચિંતવવું નહિ.

નોંધ:—

આમાં મનોલયનો માર્ગ બતાવ્યો છે. મનમાથી જે સંકલ્પ-વિકલ્પો ઊઠે છે, તે સહુનો ત્યાગ કરવો. કારણ કે તે સંકલ્પ વિકલ્પો ઘણાખરા નકામા અને સંસાર વધારનારા તેમજ આત્માને અસ્થિર કરનારા હોય છે. નિશ્ચયબળ, એ આત્માના ઘરની વસ્તુ છે, માટે તેમાંથી ફળતી ઇચ્છાઓ અને મનના સંકલ્પ વિકલ્પોથી ઊઠતી ઇચ્છાઓ વચ્ચે આકાશ પાતાળ જેટલું અંતર છે. નિશ્ચયબળથી ફળતી ઇચ્છા એ મોક્ષાભિલાષા કહેવાય છે. સંકલ્પવિકલ્પથી ઊપજતી ઇચ્છા કામના કહેવાય છે. એકથી સંસાર ઘટે છે, બીજીથી વધે છે. સંસાર ઘટાડવા ઇચ્છનારે સંસાર વધારે તેવી ઇચ્છાને છોડ્યા સિવાય છૂટકો નથી. શ્રીમદ્ પણ કહે છે:—" સર્વભાવથી ઔદાસિન્ય વૃત્તિ કરી " લેવી જોઈએ.

મનના સંકલ્પોવિકલ્પો નાથ્યા એટલે મન નવરું પડ્યું અને જો મન નવરું પડે તો વળી બીજું તોફાન ચાળે માટે શ્રીકૃષ્ણ ગુરુએ કહ્યું કે બધી ઇંદ્રિયોને બધી રીતે નિયમે લાવવામાં મનને લગાડી દેવું.

ઇંદ્રિયોને નિયમમાં લાવવાનો અર્થ એ કે, (૧) કાં તો કામુકી ચેષ્ટા રહિત દશામાં મૂકવી અને (૨) કાં તો ભક્તિરસમાં તરબોળ [illegible] બુદ્ધિથી નિવૃત્તિના માર્ગે જવું.

ધૃતિગૃહીત બુદ્ધિની ખાસ જરૂર કહી છે તે બરાબર છે. ધૃતિગૃહીત બુદ્ધિ એટલે દઢ સંસ્કાર પામેલી બુદ્ધિ. જો તેવી સુદઢ બુદ્ધિ ન હોય તો તે બુદ્ધિ કાયમી શાંતિમાં ખપ લાગતી નથી. ઉતાવળી બુદ્ધિ અનર્થ કરે છે. વળી અહીં નિવૃત્તિ માર્ગનો મહિમા બતાવ્યો પણ તેય ધીરે ધીરે એટલે કે વિવેકપૂર્વક.

પરંતુ અહીં પણ એક મોટું જોખમ છે અને તે એ કે જો મન સ્વચ્છંદી બની જાય તો મહા પતન થાય છે. માટે કહ્યું કે "મનને તો આત્મામાં જ સ્થિર રાખવું." આવી વેળાએ જાણે કે મન છે જ નહિ એવી દશા થવી જોઈએ અને તે થાય જ છે માટે આ વેળાએ કશુંય ચિંતવવું નહિ. ચિંતન જો કે મનનો આધ્યાત્મિક ખોરાક છે, છતાં આવી સાધના કરતી વખતે તો તે પણ ન જોઈએ.

સારાંશ કે (૧) પ્રથમ તો કામનાનો સર્વાંશે ત્યાગ કરવો (૨) મનથી ઇંદ્રિયોને નિયમે લાવીને દઢ સંસ્કાર પામેલી બુદ્ધિથી નિવૃત્તિ લેવી અને (૩) મનને આત્મામાં જ સ્થિર રાખવું, ત્યાં લગી કશું ન ચિંતવવું.

આવી સાધના પણ કંઈ સહેલી નથી. માટે હવે શ્રીકૃષ્ણગુરુ

સાધકની ધીરજની અહીં કસોટી ખૂબ જ થવાની. છતાં નિરાશ થવાની લગારે જરૂર નથી. માત્ર જાગૃતિ કાયમ જોઈએ અને તે આ રીતે કે) સ્થિર ભાવથી નહિ ટેવાયેલું મન ચંચલ થઈને જ્યાં જ્યાંથી બહાર નાસવા માંડે (એટલે કે વિષયાધીન થાય) ત્યાં ત્યાંથી પકડીને પાછું આત્માને હવાલે કરવું. (જેમ ખરો જાગૃત ચોકીદાર પોતાના માલિકનું ગાંડું જે દરવાજેથી ભાગે ત્યાંથી જ ફરી દાખલ કરે છે તેમ.)

નોંધ:—

શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર મન માટે અસ્થિર અને ચંચલ એ વિશેષણો વાપરે છે. આમાંથી બે ભાવ નિકળે છે. મન સ્થિર નથી એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે ચંચલ પણ છે. જગતના ઘણા પદાર્થો સ્થિર નથી. જડ પદાર્થ માત્ર સ્થિર નથી પણ તેઓ અકારણે ચળતા નથી. મન તો સ્થિર પણ નથી અને વળી ચંચલ છે. એટલે મનમાં જડનું અને ચેતનનું બન્નેનું કાર્ય નજરે ચડે છે. આ જ એનું વિલક્ષણપણું છે. અને એ અપેક્ષાએ જ મન, બંધન તેમજ મોક્ષનું કારણ કહેવાયું છે.

કેટલાંક દર્શનો મનને જડ માને છે. કેટલાંક વળી શૂન્ય માને છે. કેટલાંક વળી મનને જ વિશ્વચૈતન્ય માને છે. પરંતુ ખરી વસ્તુસ્થિતિ ઉપર દર્શાવી તે છે. જૈન સૂત્રોનો પણ શબ્દ ફેરે ઉપલો જ ધ્વનિ છે. તેથી ખરે જ જો આમ છે તો એક જ માર્ગ રહ્યો કે એને આત્માને તાબે રાખવું. આત્મા પોતે અચળ સ્વભાવવાળો છે એટલે એને વશ રહેલું મન પણ અચળ રહેશે એ વાત સહેજે સમજાય તેવી છે.

પણ એવી સ્થિતિ થતાં પહેલાં તો તે વારંવાર પૂર્વે સેવેલા વિષયો યાદ આવતાં જ ચળવા માંડશે, માટે કશું વિચારવું જ નહિ એમ કહ્યું. પણ વર્તમાન વિષયો આવે અને મન ચળે તો શું કરવું? એના જવાબમાં કહ્યું "ઇંદ્રિયોને તો ચળવા દેવી જ નહિ અને એવી

[illegible]

[illegible] ભગવાન [illegible] કરી [illegible]

[illegible] કરી [illegible]."

[illegible]

[illegible] હૃત્ય [illegible] ઉપાય આવે છે. [illegible] વિરુદ્ધ [illegible]. [illegible] રાખ્યું. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જેનો લાભ નથી.

[illegible] ચિંતન [illegible] "[illegible]

આ કડીનો અર્થ એટલો જ [illegible] આવે છે [illegible] [illegible] [illegible] તેમ એક [illegible] [illegible] જોઈએ. [illegible] [illegible] જોઈએ તે જ પ્રમાણે આવા [illegible] જોઈએ તો તે પણ બરાબર છે."

વળી આ શ્લોકનો [illegible] અર્થ [illegible] નથી. [illegible] [illegible] પૂરો અર્થ સરતો નથી. [illegible] [illegible] જોઈએ અને છતાં [illegible] ઇંદ્રિયોને સંયમરસમાં લગાડવા

ઇંદ્રિયના વિષયમાં જાય, તે જ ઇંદ્રિયના વિષયથી તેને પાછું વાળી વિષય સંગે ઉપજતા રસ કરતાં મૂળ આત્માની સંગે ઉપજતો રસ અલૌકિક સુખદાયક છે, તેની ખાતરી કરાવવી જોઈએ." કાયમી શાન્તિનો આ જ ઉપાય છે. નહિ તો ખરી નબળાઈઓ તેમને રહી જાય છે અને આગળ વધી વધીને પણ અંતે નિષ્ફળતા જ સાંપડે છે. જૈનસૂત્રોમાં એ સારું જ કહેવાયું છે કે ઉપશમ શ્રેણિથી નહિ પણ ક્ષપક શ્રેણિથી સાધકે ઊંચે જવું જોઈએ. તો જ તે છેવટ લગી ટકીને ખરી સ્વભાવ દશા પામી શકે. નિષેધાત્મક માર્ગ કે એકાંતિક ત્યાગ માર્ગ ભલે સાધનાની શરૂઆતમાં સાધક હોય પરંતુ છેવટે તો 'વિધેયાત્મક અને અનેકાંત માર્ગ પકડ્યે જ પાર પમાય છે.

ક્યે વખતે સાધકને એમાંથી કયો માર્ગ ઉપયોગી છે, તે કાં તો તે સમત્વની ભૂમિકા પર હોય તો જાતે વિચારીને તે માર્ગે જ્યાંની જરૂર હોય ત્યાં લગી ચાલે અથવા તો કોઈ શ્રદ્ધેય સત્પુરુષની દોરવણી પ્રમાણે સમર્પણ કરી ચાલે.

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

પ્રશાંત મનવાળો જે, રજોગુણ રહિત છે;
એ બ્રહ્મરૂપ નિષ્પાપી, યોગી પામે પરં સુખ. (૨૭)

(અર્જુન ! હવે તું સમજી શક્યો હોઈશ જ કે યોગી ને માટે ખરું સાધવાનું તો આટલું જ છે: 'અનંતસુખ, અનંતશાંતિ,' તો આત્મામાં સહેજે છે જ. માત્ર મન બરાબર શાંત સહેજે થઈ જવું જોઈએ. મન આત્મામાં ચોંટેલું રહે તો ખૂબ શાંત થાય જ એમ હું તને કહી ચૂક્યો છું. આવો સાધક [illegible] પ્રભુ સાથે એકતાથી તેના રજોગુણ કે અસત્ પ્રકૃતિનું બળ છે, તે [illegible] જાય છે માટે જ કહ્યું છે.)

જેનું મન (આત્માને તાબે રહીને) ખૂબ શાંત થયું છે એવા, જોગુણથી રહિત, (અને માટે જ) બ્રહ્મ સમોવડા એ ઉજ્જ્વળ યોગીને ત્તમ પ્રકારનું સુખ સાંપડે છે.

નોંધઃ—

આ શ્લોકમાંનાં બધાં વિશેષણો પૂરાં અર્થસૂચક છે. મનને, આત્માને આધીન શા માટે અને કેવી રીતે રાખવું તે તો અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે. આવું મન ખૂબ શાન્તિ પામે એ પણ સમજી શકાય તેમ છે પણ મન ઉપલકિયા શાંતિ પામ્યું છે કે કાયમી તેનો આંક કયો? એ સારુ ગુરુદેવે કહ્યું કે શાંત મનનો આંક એ કે રજોગુણ શાંત થઈ જાય. ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહીએ તો મનની શાન્તિનું માપ એ કે સહજ નિર્વિકારીપણું પ્રાપ્ત થાય. આવો નિર્વિકારી પુરુષ બ્રહ્મ જેવો જ છે, એમાં કોણ ના કહી શકશે? સહજ નિર્વિકારીપણું એ બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે, આત્માનું જ સ્વરૂપ છે. આવો યોગી ઉજ્જ્વળ એટલે તેજસ્વી પણ હોય જ. જૈનસૂત્રોમાં આ વાતને શુક્લલેશ્યા અને શુક્લધ્યાનના અર્થમાં ઘટાવી છે.

ભગવાન મહાવીરના સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે તે પોતે નિવૃત્તિલક્ષી હતા છતાં સહજ પ્રવૃત્તિનો અનાદર ન કરતા, તેમ ધમાલિયા પ્રવૃત્તિથી દૂર પણ રહેતા. તેઓ જેમ જેમ સાધના કરતા ગયા તેમ તેમ શાંત રસથી તરબોળ અને પાપમેલ–કર્મમેલથી રહિત બન્યા. આથી એમનું જેમ અંતર ઊજળું બન્યું, તેમ લોહી પણ ઊજળું દૂધ જેવું સુવીર્યવંતું બન્યું. ચંડકૌશિક નામના પ્રચંડ ઝેર-વાળા સર્પે સખત જોરથી ડંખ માર્યો, ત્યારે મહાવીરના શરીરમાંથી જે ઊજળો પ્રવાહ નીકળ્યો, તે જોઈને સર્પ થંભી ગયો. એનું ઝેર મહાવીરને ન ચડ્યું અને ઝેરી ડંખના બદલામાં મહાવીરે એને અમૃત આપીને અમરતા પ્રાપ્ત કરાવી. આનો રહસ્યાર્થ એ કે

[illegible]

જે જેટલો પવિત્ર તે તેટલો નિર્ભય. જે જેટલો ખરા અર્થમાં શાંત, તે તેટલો નિર્વિકારી અને સાચો પ્રેમી. આવા સાધકને જે સુખ મળે તે યોગિરાજ આનંદઘનજીના શબ્દોમાં કહીએ તો:—

"નાક ન પકરે વાસના કાન ગ્રહે ન પ્રતીત" એટલે કે ઇંદ્રિયોથી જુદું એવું અલૌકિક જ હોય! પણ એ દશા પામવા સારુ તો આત્મયોગ (જૈનસૂત્રપરિભાષામાં કહીએ તો ઉપયોગ) અખંડ રહેવો જોઈએ. એટલા માટે ગીતાકાર હવે કહે છે:—

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्म संस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

આત્માને યોજતો નિત્ય, એમ એ યોગી નિર્મળો;
બ્રહ્મસ્પર્શતણું સેંજે, અત્યંત સુખ ભોગવે. (૨૮)

(પ્રિય પરંતપ!) એમ (અગાઉ કહેલી અનેક રીતોમાંની ગમે તે એકદ્વારા નિશ્ચય, વિવેક અને ધીરજ સહિત) હમેશાં (નિરંતર) આત્માને યોજતો છતો (શુદ્ધાત્મા સાથે બહિરાત્માને યોજતો છતો) એ નિર્મળો (શુદ્ધ) યોગી સહેલાઈથી બ્રહ્મસ્પર્શનું અનહદ સુખ ભોગવે છે.

નોંધ:—

આત્મયોગ સતત રહે તે જ સાધના. એવી સાધનામાં જે જેને મદદગાર થાય, તે તેને માટે સાધન. બ્રહ્મસ્પર્શનું સુખ જ જીવ ઝંખે છે તે મળ્યા વિના એને કશામાં ક્યાંય તૃપ્તિ નથી એટલે વહેલા કે મોડા તે માર્ગે ગયા વિના છૂટકો જ નથી. તો પછી પળની પણ ઢીલ કર્યા વગર કયો સાધક કે કઈ સાધિકા તે માર્ગ નહિ પકડે? બ્રહ્મસ્પર્શ વિનાનું સુખ એ ક્ષણજીવી છે. કારણકે એ ક્ષણજીવી પદાર્થના સ્પર્શથી મુખ્યત્વે જન્મેલું હોય છે. માત્ર માન્યતા ફેરને લીધે અથવા સાચી સમજના અભાવને લીધે જ આ અજ્ઞાન

છે અને મોહને પોષણ મળ્યા કરે છે. એટલે સાધકે ચેતવું
એ. કદાચ મનમાં આ વાત સમજાય પણ ખરી, છતાં માત્ર
તેથી પતતું નથી. એ વાત સમજાયા પછી એનો સંયમ દ્વાર
નુભવ કરી સદાચરણમાં દૃઢતા લાવવી જોઈએ. અને ઉપર કર
મ, હમેશાં જાગતા રહેવું જોઈએ. ક્યાં લગી આમ કરવું
સાધકથી પુછાય જ નહિ, પૂછવાની ઇચ્છા પણ ન થાય. કારણકે
સાધના પણ એવી છે કે અંતરને સાચું સમાધાન, શાંતિ અને સુખ
એમાંથી મળે અગર મળવાની પ્રતીતિ થાય. એટલે જાગૃત રહેવામાં
પહેલાં ભલે બળ કરવું પડે, પરંતુ જેમ જેમ આગળ વધાય, તેમ
તેમ એમાંથી રસાનંદ જ મળે છે. કારણકે રસાનંદનું મૂળ પદાર્થ
કે વ્યક્તિ નથી, બહારનો કોઈ આકાર પ્રકાર નથી, પરંતુ એકાગ્રતા
ખરી જિજ્ઞાસામાં એટલે કે જ્ઞાનની ભૂખમાં પણ રસાનંદ છે.

હવે યોગીની જગતના દેહધારીમાત્ર તરફ કેવી દૃષ્ટિ હોય તે
તાવે છે! કારણ એ છે કે પોતે પોતાનો અંતરંગ વિકાસ સાધે
એ તો બરાબર છે, પરંતુ એ વિકાસનું માપ તો જીવનના વ્યવ-
હારમાં છે, અને જીવનનો વ્યવહાર જગતના દેહધારીમાત્ર સાથે
સંકળાયેલો છે, એટલે તેવો સાધક સહેજે ઉદાર, પરોપકારી થવો
જોઈએ. એ વિષે ગીતાકાર બોલે છે.

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽत्मनि ।
ईक्षते योगयुक्ताऽऽत्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याऽहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

જ નથી પણ એક ભાવમાં છે. માટે જ કહું છું કે) સર્વ ભૂતમાં રહેલા મને એ ભાવે રહીને (એ નિરાભિમાની-પૂરેપૂરી વ્યાપકતાથી) ભજે છે તે ગમે તે પ્રકારે વર્તતો હોય તોય તે યોગી મારામાં જ વર્તી રહ્યો છે. (ભાવાર્થ કે મને મારા આ સ્થૂલ દેહની પૂજા નથી ગમતી પણ સહુમાં રહેલું-આત્માનું તેજ વિલસી રહ્યું છે, એની સેવા ગમે છે.)

(અર્જુન! આવા યોગીની બીજી ઓળખાણ પણ છે. કારણ કે મોટે ભાગે સહુ એમ કહે કે હું સહુમાં આત્માને જોઈ રહ્યો છું, પણ વર્તનમાં તેવું ન હોય તો કશું ન વળે. વળી એ વર્તનમાં માત્ર સેવાથી ન વળે ઘણા લોકો દેશસેવા કે જનસેવાને બહાને પણ મને, એટલે કે અંતરાત્માને ભૂલી જાય છે એટલે એની સાચી કસોટી તો એ કે આત્માના ગજથી સર્વ સમે માપ કરવું.) આત્માની ઉપમાથી બધે સ્થળે જે સરખું ભાળે છે, પછી તે સુખી હો કે દુઃખી હો! (એ બન્નેમાં પોતાની મહત્વતા અનુભવી જ શકે છે.) આવા યોગીને મેં સૌથી શ્રેષ્ઠ માન્યો છે.

નોંધ:—

આ ચારે શ્લોકો મહત્ત્વના છે. અહીં લગીમાં શ્રીકૃષ્ણગુરુ શું કહેવા માગે છે, તે ઉપરના કથનથી સહેજે સમજાઈ જાય છે. છતાં અહીં ફરીને જરા ઊંડાણથી વિચારીશું.

અહીં પહેલા-એટલે મૂળે આ અધ્યાયના ઓગણત્રીસમા-શ્લોકમાં આત્મા અને દેહધારીનો સંબંધ બતાવ્યો. આ સંબંધને ન્યાયની પરિભાષામાં વ્યાપ્યવ્યાપક સંબંધ કહે છે. પણ અહીં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આ વ્યાપ્યવ્યાપક સંબંધ અને સમવાય સંબંધ વચ્ચે મહત્ત્વનો ભેદ છે. માટી અને ઘડો બન્ને સમવાય સંબંધથી જોડાયેલાં છે, તેમ આત્મા અને જીવોનું નથી. જ્યાં જ્યાં જીવો છે ત્યાં ત્યાં આત્મા છે જ. પણ જ્યાં જ્યાં આત્મા છે ત્યાં

હું વ્યક્તિપૂજનમાં મને બાંધ્યો નથી, તે જ રીતે વળી બીજી વાત, કોઈ વ્યક્તિને કોઈ પૂજતું હોય તો તેમાંય મને બાંધ્યો નથી. એ વાત અનુયાયીઓએ ન ભૂલવું જોઈએ. નામ ભેદના ઝઘડા નકામા છે, એ વાત આ શ્લોકમાં બહુ સુંદર રીતે સમજાવી છે. આટલી ઉદારતા જ એવા વ્યક્તિરૂપ શ્રીકૃષ્ણને જનહૃદયમાં પૂજાસ્થાને જમાવી દે છે.

આ શ્લોકનો સાર એટલો જ છે કે જે સર્વસ્થળે ભગવાનને જુએ છે, તેની સાથે નિરંતર ભગવાન રહે છે. જેવી જેની દૃષ્ટિ, તેવો તે. જે સર્વ સ્થળે સદ્ગુણ જ લે તે સદ્ગુણી. માટે જગતમાં દુર્ગુણ-સદ્ગુણ, સત્ય-અસત્ય, હિંસા-અહિંસાના દ્વંદ્વો રહેલાં છે તેમાંથી સારી બાજુ પર જ સાધકની દૃષ્ટિ જાય તેવો અભ્યાસ એણે પાડવો જોઈએ.

ત્રીજા શ્લોકમાં વળી ઉત્તમ વાત કહી દીધી, તે એ કે સાધક ગમે તે રીતે સાધના કરે એમાં મારો કશો આગ્રહ નથી. જેમ અમુક વ્યક્તિ રૂપે જ કે અમુક નામે જ પ્રભુને માનવા એવો આગ્રહ નથી, તેમ અમુક જાતની ઉપાસનાથી જ માનવા બીજી રીતે નહિ એવો પણ આગ્રહ નથી. ગમે તે રીતે એટલે કે ગમે તે ઉપાસના દ્વારા મને-આત્માને ભજે પણ શરત એટલી કે અનન્યભાવે એ ઉપાસના પાછળ લાગી જવું જોઈએ। આ શરતને પડતી મેલી જ્યાં મનુષ્યો એક જ નામ કે અમુક જ વ્યક્તિને ભજવા મંડી જાય છે, ત્યાં મૂળમાં જ ગાબડું પડે છે, અને એકડા વિનાનાં મીંડાંની પેઠે જીવનઅને જગત પર મોટાં મીંડાં ચિતરાવે છે.

ધર્મને નામે-કે ઈશ્વરને નામે થતા અનર્થોનું મૂળ કારણ તો આ છે. જ્યારે રૂઢિચુસ્તો અહીં ભૂલે છે ત્યારે વળી એ સ્થિતિથી ત્રાસેલા [illegible] બીજી રીતે ભૂલે છે. તેઓ ધર્મ અને ઈશ્વરનો જ

ય.ક રી

સાચે માબાપ પોતાનાં અણસમજુ બાળકને જેમ પ્રેમાળ રીતે
ળવવા કોશિશ કરે છે, તેમ સમદષ્ટિ પુરુષ જગતના ખરા મર્મ-
સાને જેમ ચાહીને સત્ય સમજાવશે. આથી ક્યાંય એનો સમભાવ
ર ખોવાય.

ખરા સુધારકો આ ચાવી લઈને પોતાના ઘરનું તાળું ખોલે
છે. એટલે એને રૂઢિચુસ્તોને ધમધમાવવા નથી પડતા, અને છતાં
તેમની ખરી રોકણી રૂઢિચુસ્તોને પોતાભણી ખેંચે છે. આજ રીતે
તેઓ સુધારાને બદલે કુધારાને માર્ગે ચડી પાછા ભૂલી ગયા છે એવા
નામધારી સુધારકોને નિંદવા કરતાં રૂઢિચુસ્તો પોતે એવું જ્ઞાનમય
વન જીવતા થાય કે જેથી પગ ભૂલેલા પાછા પોતા ભણી વળે.
તો કે ન વળે તોય શું? પોતે તો આત્મરસ પામે જ, પામે.

હવે ચોથા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણગુરુ વળી અતિસરસ વાત સંભ-
ળાવે છે. તેઓ કહે છે કે જે આત્માની ઉપમાથી જ્યાં જ્યાં જોઈ
લ્યાં ત્યાં એને સરખું જ લાગશે. આ કસોટી બારે ઉત્તમ છે. અને
તે હરેક ઠેકાણે લગાડી શકાય!

દા. ત. એક દુઃખી માણસને પોતે જોયો, તો ત્યાં તે એ
કલ્પના કરશે કે આ 'જગાએ' 'હું' પોતે હોઉં. તો શું ઇચ્છું
બીજાની સહાય? હા, તો મારે પણ એ દુઃખીને સહાય કરવી જોઈએ
એ પોતે સુખી હોય ત્યારે તે એમ જ કલ્પના કરશે કે જેમ
સુખ વહાલું છે તેમ સહુને વહાલું છે, માટે મારું સુખ એવું હોવું
જોઈએ કે જે સુખ સહુને ભાગે આવી શકે. આવી વિચારણાને
અંતે એ દુન્યવી સુખ કરતાં કોઈ જુદી જ સ્થિતિના સુખમાં
ચાલ્યો જશે. અને તેને જણાશે કે આપ મેળે મુકેલી ગરીબાઈમાં
જે સુખ છે અથવા તો ઓછામાં ઓછું મળે તેમાં સંતોષ રાખવાથી
જે સુખ છે, તે સુખ વૈભવોમાં ક્યાંય નથી. એટલે એમાંથી એ

અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માના યોગનો આકાર જે અત્યાર લગી નહોતો સમજાયો તે તો સમજાયો. અને સાથે સાથે એ પણ સમજાયું કે "હું અત્યાર લગી ન સમજવામાં શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માની કહેવાની રીતમાં ખોડ કાઢતો હતો, પણ ખોડ તો મારી મનની ચંચળતાની હતી." અને તે ભૂલ સમજાતાં તે ખૂબ નમ્ર થઈ ગયો અને બોલ્યો :—

अर्जुन उवाच।

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ३३

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

અર્જુન બોલ્યા :—

સમત્વ યોગ જે ભાખ્યો, તમે આ મધુસૂદન,
ચંચળતાથી હું એની, નથી જોતો સ્થિતિ સ્થિર. (૩૩

મન છે ચંચળ કૃષ્ણ! મસ્તાની, બળિયું બહુ;
તેનો નિગ્રહ હું માનું, વાયુની જેમ દુષ્કર. (૩૪

હે મધુસૂદન! (અર્થાત્ કુટિલ રાક્ષસી વૃત્તિના સંહારનાર પ્રભુ આપે (યોગના બે પ્રકાર કહ્યા, (૧) સમત્વયોગ, (૨) કર્મકૌશલ્ય યો આ બેમાં પણ પહેલા વિના બીજો સફળ નથી, એટલે મારે પ્રથમ પહેલો પ્રકાર સાધવાનો રહ્યો. પરંતુ) સામ્ય સાથે-સમભાવ પૂર્વક યોગ કહ્યો, એ (યોગ)ની સ્થિતિ અત્યારે તો સમજાય છે, પણ કાયમ એને સ્થિર રાખવી હોય તો મનની સ્થિરતા પહેલી જોઈએ, પરંતુ દુઃ વાત જ એ છે કે મારામાં ચંચળતા ભરી પડી છે, એટલે એ ચંચળ લીધે સ્થિર જોઈ શકતો નથી. (ક્ષણભર ટકે ન ટકે ત્યાં તો અસ્થિ ખડી જ છે. મને એનું ભારે દુઃખ છે. પણ હું જાણું છું કે એનું મન છે) અહો કૃષ્ણ! (તોબા તોબા!) એ મન ખરેખર ચંચળ

१ ॥

च्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
हो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥
संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
न्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

અર્જુન બોલ્યા :—

મુમુ જે યોગથી ડગે;
...શ્રદ્ધાવાળો છે,
...યોગ સિદ્ધિ ન પામી, તે કૃષ્ણ ! પામે કઈ ગતિ ! (૩૭)
ન કંઈ બ્રહ્મમાર્ગેય, ન રહ્યો યોગમાર્ગ; તો
શું છૂટા વાદળાં પેઠે નષ્ટ—બેયથી ચૂક્યો. (૩૮)
મારી આ કૃષ્ણ ! શંકાને, સમૂળી છેદવી ઘટે;
આપ વિના નહીં બીજો, શંકાનો છેદનાર કો. (૩૯)

(હે બહા) કૃષ્ણ ! (બોલો કે એક સાધક) શ્રદ્ધા રાખનારો હોય
પ્રયત્ન મંદ હોવાને લીધે યોગથી—અથવા તો છેવટે તોડે—મનો
મન ચલિત થઈ જાય, તો પછી (યોગની સિદ્ધિ તો ન જ થાય
ડું છે, એટલે) યોગની સફળતા ન પામીને (વચ્ચે જ મરી જાય, તે
શું થાય ? એટલે કે,) તે કઈ ગતિ પામે ?

મહાબાહુ !—(મને એ શંકા થાય છે, કે આપે કહ્યું તે
વિચારતાં, યોગની સિદ્ધિ વગર બ્રહ્મ માર્ગમાં સ્થાન મળવું
તો) તે બ્રહ્મમાર્ગમાં પણ સ્થાન ન પામી શકે (એટલે તો એનો
એ થયો છે) એવો મૂઢ બની જતું (બ્રહ્મમાર્ગ અને યોગ
ચૂકીને જેમ આકાશથી છૂટા પડેલા (તે જમીનથી છૂટું તો
વાદળાના ચૂરા થઈ જાય, તેમ એ નષ્ટ થઈ જાય છે શું ? (એટલે કે
કરેલી સાધના તો નકામી જ જાય છે શું ?) આ મારી (મને
શંકા આપે છેદવી જોઈએ, (કારણ કે) આપ વિના મારી આ
છેદનાર કોઈ નથી.

(વળી તું કહીશ, કે તો પછી એને ક્રિયાની જરૂર નથી ? હું કહું છું, ના; ક્રિયાની તો જરૂર છે જ અને એ ખૂબ ક્રિયા કરે છે, પણ તે બધો મેલ ધોવા માટે. એટલે કે) વળી ખંતપૂર્વક યત્ન કરતો છતો તે યોગી પાપ મેલથી ચોખ્ખો થઈને અનેક જન્મને અંતે પણ સિદ્ધ થઈ પછી પરંગતિ ચોક્કસ પામે છે.

નોંધ:—

એકતાલીસમા શ્લોકમાં 'શુચિ શ્રીમાનને ઘેર જન્મે છે' એમ કહ્યું હતું. અહીં બેતાલીસમા શ્લોકમાં 'ધીમાન યોગીના કુળમાં જન્મે છે' એમ કહ્યું. આથી ગીતાકાર એમ કહેવા માગે છે કે જે સમત્વ યોગની સાધનામાં જોડાયા પછી મૂળ આત્માથી જ પતન પામે છે તેને તો ખૂબ રખડવું પડે છે, અને છતાંય એના મોક્ષનું નક્કીપણું ન કહી શકાય! તોય અહીં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે એવા ભ્રષ્ટની પણ દુર્ગતિ તો નથી જ થતી. સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, તથા પવિત્ર અને સાધન સંપન્ન ઘરોમાં જન્મનું ફળ; એ બે તો તે મેળવે જ છે, પછીને માટે તો જેવી એની કરણી!

અને સમત્વની સાધનામાં જોડાઈને મૂળથી આત્મપતન ન પામતાં જરા ઢીલો પડે છે, અથવા સામાન્ય પતન પામે છે, કિં અધૂરી સાધનામાં જ વચ્ચે મરણને શરણ થઈ જાય છે, તો એ અવશ્ય મોક્ષ પામે જ છે.

જૈનસૂત્રોમાં આવા સાધકોને, અગાઉ જોયું તેમ 'બા તરીકે સન્માન્યા છે. તેઓ મોક્ષ પામે જ છે, ભલે પછી જન્મોને અંતે પામે! આવા પુરુષોનો જન્મ "સમભાવી કુળમાં થાય છે."

એક વખતે ઉચ્ચ કોટિનાં બ્રાહ્મણ ગુરુકુળો કે જે કુળમાં જન્મનારને માબાપ તરફથી મળતા શ્રી

ધર્મભાવના સંસ્કારો મળે, એ રૂપાળું છે. વાતાવરણ પણ સંયમને અનુકૂળ જ હોય, એટલે પ્રથમ કરતાં આ રીતિ ઊંચી છે.

પવિત્ર એવા સાધનસંપન્નોને ત્યાં જન્મે તોય ત્યાં આર્થિક કરતાં સ્નેહપૂર્ણ વાતાવરણ વધુ હોય, ત્યારે 'સમભાવી યોગીના કુળમાં' જન્મે ત્યાં તો આત્મિક વાતાવરણ જ વિશેષ હોય !

અહીં કેટલાક સંન્યાસપ્રેમી સજ્જનોને એમ થશે, કે યોગીને ત્યાં મંદયત્ની યોગભ્રષ્ટ જન્મ લે, એ (પણ) કર્મશાસ્ત્રથી બરાબર ઘટે છે; પણ સવાલ એ છે કે યોગી, ગૃહસ્થ હોઈ શકે ખરા ? આનો જવાબ ચોખ્ખો છે કે આ યોગને "ગૃહસ્થાશ્રમ કે ત્યાગાશ્રમ" સાથે મુખ્ય સંબંધ નથી. મુખ્ય સંબંધ તો સદ્ગુણ સાથે છે. જૈનસૂત્રો પોકારીને કહે છે, કે સમભાવી ગૃહસ્થો પણ યોગી હોઈ શકે છે. જૈનસૂત્રોનું સમકિત એ જ ગીતાનો બુદ્ધિયોગ અથવા સમત્વ. જેવા સંસ્કાર જેણે કર્યા હોય, તેવા સ્થળે એ સંસ્કારશરીર જીવને ખેંચી જાય છે. એ વાત પણ આ પરથી સમજાઈ જાય છે. એટલે ઈશ્વરને વચ્ચે નાખવાની કે બીજા કોઈને દોષ દેવાની જરૂર પણ રહેતી નથી. આ રીતે આ માર્ગનો થયેલો લગારે પ્રયત્ન નકામો જતો નથી, એ વાતને હવે સંભારવાનુંય રહેતું નથી. પણ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આ યોગની આરાધના ફળની લાલસા રાખીને આદરવી ન જોઈએ.

બીજી વાત એ કે પૂર્વ જન્મે યોગસાધના જેટલી અધૂરી રહી છે, તે પણ સંસ્કારરૂપે તો રહી જ છે. એટલે પ્રસંગ પડતાં વાર જ અનાયાસે એવો સાધક યોગ ભણી ખેંચાય છે, ભલેને એ સ્થિતિમાં એ યોગ જિજ્ઞાસુ હોય તોય તે શબ્દબ્રહ્મને તો એ વટી જ જાય છે. એટલે કે વૈદિક કર્મકાંડોની એવા સાધકને જરૂર
થી. આનો અર્થ એટલો જ લેવો કે એની ભૂમિકા

જ્ઞાની હોવાથી કર્મકાંડ ન કરવા છતાં એ સદાચારી સહેજે જ હોય છે.

કોઈ એમ ન સમજી બેસે, કે આવા સાધકને હવે પ્રયત્નની જરૂર જ નથી. ખરી વાત તો એ છે કે એવો સાધક ઊલટો વધુ પુરુષાર્થી હોય છે. કારણ કે એનું અંતઃકરણ જરા પણ મલિન રહે તે એને ગમતું જ નથી. પોતાની નાની ભૂલને પણ એ હિમાલય જેવડી જુએ છે, અને એમ મથતાં મથતાં, બહુ જન્મને અંતે પણ છેવટ સિદ્ધ થઈને પરમ ગતિ પામી જાય છે.

જૈન-સૂત્ર ઉત્તરાધ્યયનના ચોથા અધ્યયનનો આ અક્ષરશઃ અનુવાદ છે. ગીતા અને જૈન સૂત્રોના મૌલિક કથનનું મળતાપણું એટલું તો સચોટ છે કે, જેને પરિણામે આપણને ઘણીવાર આહ્લાદ થાય છે. અને ગીતા એ જૈન દષ્ટિનો વિશ્વ વ્યાપક ગ્રંથ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ લાગતી નથી.

જૈન સૂત્રો કહે છે કે-ધર્મને માટે, નિર્જરા તત્ત્વને માટે પ્રયત્ન કરવાની ઇચ્છા રાખી મથવાથી સત્યાગ્રહી જૈન સમકિત જૈન બની શકાય છે, પણ કોઈ સાધક લપસી જાય તોય શરીર, બુદ્ધિ, સ્વજન, સ્વર્ગીય બાહ્યસુખસ્પર્શી સાધન સામગ્રી વગેરે તો મળે જ છે, એટલે કે પુણ્યફળ મળે છે.

જેમ અનાજ વાવનાર અતિવૃષ્ટિથી હાર[illegible] તોય ચારો તો પામે જ છે, તેમ સમભ[illegible] પામે છે. પણ એની એણે અપેક્ષા ન [illegible] ગોતાની હોય, તોય તે બેડી તો છે જ. [illegible] બાહ્ય ક્રિયાથી તે ખરા સાધકને દૂર [illegible] જેઓ પાપભારી ક્રિયા કરે છે; તેમને જ [illegible] કદમ બતાવવા સારૂ પુણ્યનું મંડન શાસ્ત્રોએ [illegible] જેમ પાપ ત્યાજ્ય છે, તેમ પુણ્ય પણ [illegible]

બીજો અર્થ એ પણ લઈ શકાય, કે પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપી બીજા માટે કંઈક કરી છૂટવું, જ્યાં ઊંડે ઊંડે સ્થૂળ બદલાની પણ આશા અગર અપેક્ષા રાખવી.

ધર્મનો સીધો અર્થ એ કે કશી આશા-અપેક્ષા રાખ્યા વગર સત્યને અનુસરીને સહુને પોતા સમાન લેખી ત્યાગ દૃષ્ટિએ જીવન ઘડવું.

ગીતા જે યોગ બતાવે છે તે યોગમાં આવું સત્યમય જીવન ઘડવાની જ દૃષ્ટિ મુખ્ય છે. એટલે જ તેઓ કહે છેઃ—

तपस्विभ्योऽधिको योगी, ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाऽधिको योगी, तस्माद्योगी भवाऽर्जुन ॥ ४६ ॥

યોગી તપસ્વીથી શ્રેષ્ઠ, માન્યો જ્ઞાની થકી ય તે;
ને શ્રેષ્ઠ કર્મકાંડીથી, માટે થા યોગી અર્જુન. (૪૬)

ઊજળા અર્જુન ! (તને આ બધા પરથી જણાઈ ચૂક્યું તો હશે જ છતાં ખુલાસાવાર કહું છું, કે જેઓ એકાંત તપસ્યાને માર્ગે ગયા છે કે ગયા છે તે) તપસ્વીઓ કરતાં યોગીની ભૂમિકા ઊંચી છે. જ્ઞાનીઓ કરતાં પણ ઊંચી છે. (અહીં જ્ઞાનીનો અર્થ એ કે જેઓ કેવળ જ્ઞાનથી મોક્ષ માને છે, અને સાધના આચરતા નથી. તેવા જ્ઞાનીઓ કરતાં આવો યોગી ઊંચો છે) અને કર્મકાંડી કરતાં તો એની ભૂમિકા સહેજે ઊંચી ગઈ છે.

માટે (જ હું ઇચ્છું છું કે હે અર્જુન !) તું યોગી થા.

નોંધઃ—

આ આખો શ્લોક ખૂબ મનનીય છે. તે તપ, ક્રિયા કે જ્ઞાનનો વિરોધ નથી કરતો ...

આપે બને, કે જોઈએ તો ગુરુમાં રહેલા અંતરાત્માને બને
ોય શરણું છે. અર્જુનને માટે શ્રીકૃષ્ણ એ ગુરુરૂપ હતા.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જેવા ગુરુ ગીતાના છ, છ અધ્યાયોને મેં, ભક્તિ અને જ્ઞાન—એમ ત્રણે યોગોમાં વહેંચાયેલા જુએ છે. તેમની આ યોજનામાં બધા ટીકાકારો સંમત નથી અને એવા ચોક્કસ અધ્યાય વાર વિભાગો પડી શકે તેમ પણ નથી. છતાં એ ગુરુની કલ્પના ખૂબ વિચારવા જેવી છે. એ વાત તો નિઃસંદેહ છે કે ગીતામાં કોઈ એકજ યોગ નહિ, પરંતુ ત્રણે યોગોનો સમન્વય છે.

જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યયુક્ત કર્મ, એ ત્રણેનું અભિન્ન નિરૂપણ છે.

ગીતા, મનુષ્યમાં રહેલી કર્મશક્તિને સન્માર્ગે વાળવી, એનો સદુપયોગ શીખવે છે. મનુષ્યમાં રહેલી બુદ્ધિશક્તિને—સંકલ્પ-વિકલ્પ કે શાસ્ત્રોના શબ્દચૂંથણામાં કુંઠિત ન કરતાં સમભાવવાળી, તીવ્ર અને તેજસ્વી બનાવી એ દ્વારા જીવનનો અને જગતનો વિકાસ કરવાનું શીખવે છે. અને મનુષ્યમાં રહેલા હૃદય ઉમળ
જ્ઞાન અને સત્કર્મની ગંગા જમનામાં મેળવી ત્રિવેણી સંગ
કોઈ અલૌકિક ભાવનામય વિશ્વમાં લઈ જવાની પ્રેરણા પાય
જ્યાં દુઃખ-સુખ રહિત કેવળ આનંદ છે, નાશ વિનાની સ
અને આવરણ વિનાના પરમ વિશુદ્ધ જ્ઞાનની જ્યોતિ છે.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
आत्मसंयमयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

૧ 'ॐ तत् सत्' એ પ્રમાણે શ્રીભગવાને ગાયેલી, 'ઉપનિષો

તા ત્યારે જ મણાય કે કોઈપણ વિષય કે કોઈપણ કર્મમાં આસક્ત ન થાય. આવી અનાસક્તિ માટે સર્વ સંકલ્પનો સંન્યાસ અનિવાર્ય છે.' સમજ્યો, ભાઈ? એકલા અગ્નિહોત્ર યજ્ઞો કે વર્ણાશ્રમનાં કર્મો તજી દીધાથી કંઈ સિદ્ધયોગી થઈ જવાતું નથી. સિદ્ધયોગી થવા માટે તો આત્માનો સંયમ જોઈએ. માટે યોગમાં જેમ મેં સમભાવવાળી બુદ્ધિની જરૂર છે અને કર્મ કૌશલ્યવાળી ક્રિયાશક્તિની પણ જરૂર છે એમ અગાઉના અધ્યાયોમાં કહ્યું, તેમ આ અધ્યાયમાં આત્માનો સંયમ જોઈએ તે કહેવા માગું છું. માટે જ મેં આ અધ્યાયને 'આત્મસંયમ યોગ નામ' આપ્યું છે."

"તું કહીશ કે, 'વળી આત્માને સંયમ શો? આત્મા તો સ્વયં જ્યોતિ સ્વરૂપ, સ્વયં સમર્થ અને સ્વતંત્ર આનંદ સ્વરૂપ છે.' ભાઈ! તારી વાત તો સાચી છે પણ એવો સમાધિવાળો આત્મા મનની જીત વિના મળતો નથી."

"જેણે મનને જીત્યું નથી, તેનો આત્મા તો જડતા અને મોહમાં એવો મદમસ્ત બની ગયો હોય છે, કે જરા માન મળે તો છકી જાય, અને જરા અપમાન થાય કે ગ્લાનિ પામે. બોલ, એની સમતા અને સ્થિરતા ક્યાંથી ટકે? આવા પ્રાણીનો આત્મા તો ભૂંડામાં ભૂંડો શત્રુ જે બુરાઈ ન કરે, તેવું બુરું પોતામાં રહીને કરે છે. માટે એવા બહિર્ભાવમાં રાચેલા આત્માનો જાતે જ ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ. અને તે શું માત્ર વાતોથી થઈ જાય છે? તેને માટે તો સંયમ જોઈએ, સાધના જોઈએ!"

"પણ એ સાધના પાછળ કોઈ પણ લૌકિક કામના કે નામના ન હોય, તો જ કલ્યાણકર છે. નહિ તો પતન છે. જો કે હું જે યોગ સાધનાની વાત કરું છું, એમાં જોડાયેલો સાધક તો પતિત ...મ કે, મંદ પ્રયત્નથી અધૂરી સાધનામાં અટકી પડો તોય ...

છઠ્ઠા અધ્યાયનો ઉપસંહાર

આ અધ્યાયનું નામ 'આત્મસંયમયોગ' છે, એ આપણે જોયું.

ગયા અધ્યાયમાં અર્જુને સવાલ કર્યો હતો, કે 'કર્મનો સંન્યાસ સારો કે કર્મનો યોગ સારો' એના જવાબમાં બન્ને સારા; છતાં બન્નેમાં કઈ રીતે અને કયા ત્યાગ કરતાં યોગ સારો એ વાત કરી હતી. ઉપરાંત યોગી કર્મ કરવા છતાં શી રીતે બંધાતો નથી અને તેની શી દશા હોય છે તે બતાવી, છેવટે બ્રહ્મનિર્વાણને જેમ તે પામે છે તેમ ઋષિમુનિઓ પણ પામે છે, એમ સર્વ વર્ગનો સમન્વય કર્યો હતો.

હવે આ અધ્યાયમાં એ જ પ્રશ્નના અનુસંધાનમાં શ્રીકૃષ્ણજી કહે છેઃ—"અર્જુન ! જેમ સંન્યાસમાં યોગનો ખપ પડે છે, (એમ કહીને મેં ગયા અધ્યાયમાં યોગની તારીફ કરી તેમ) યોગમાં પણ સંન્યાસની જરૂર પડે છે, તે તારે ન ભૂલવું જોઈએ. એ રીતે જોતાં સંન્યાસી અને યોગી બન્ને એક સરખા પણ કહી શકાય. મારી દૃષ્ટિ પ્રમાણે સંકલ્પવિકલ્પોવાળી માનસિક સૃષ્ટિનો સંન્યાસ એટલે કે સંકલ્પ વિકલ્પોનો ત્યાગ એ જ ખરો સંન્યાસ છે. અને કર્મફળની લાલસા રાખ્યા વગર કરવા યોગ્ય કર્મ કરવાં એનું નામ યોગ છે. તો પછી સંન્યાસી અને યોગીમાં ફેર જ ક્યાં રહ્યો ? શું સંકલ્પ વિકલ્પોના ત્યાગની સિદ્ધિ સાધ્યા વિના–કર્મફળની લાલસા રાખ્યા વિના–કર્તવ્ય કર્મો પારખવાં અને આચરવાં સહેલાં છે ? હરગીજ નહિ."

"એટલે હવે હું તને એવા યોગની સાધનાનાં સાધન કહું છું:—'કર્મ' યોગ–પ્રારંભનું એક સાધન છે અને શમ (માનસિક શાંતિ) સિદ્ધ યોગનું એક સાધન છે. સિદ્ધયોગ

જોઈએ, નહિતર તો જંગલમાં જઈને, કઠોર તપ કરીને, કડક ક્રિયા આચરીને કે મોટા જ્ઞાની થઈને, પણ અંતે તો છેલ્લે પાટલે જ બેસવું પડે. જો કે આપે કહ્યું તેમ કરેલી સાધના અફળ નથી જ જતી એ વાત તો ખરી જ છે, પરંતુ પ્રથમ તો હોજરીનો મૂળ રોગ કાઢ્યા વિનાની આ વસંતમાલતીની માત્રા મારામાં કેમ ટકે ? એ જ પ્રશ્ન છે. મારું ચિત્ત એટલું બધું ચંચળ છે, કે મને એ જોઈ ભારે દુઃખ થાય છે. વાયુને કોથળામાં ભરવો કદાચ સહેલો હશે, હવામાં મહેલ બાંધવો સહેલો હશે, પણ મનને આપ જે સ્થિર કરવાની શરત મૂકો છો તે શરત પાળવી ભારે મુશ્કેલ છે, અતિ મુશ્કેલ છે."

ત્યારે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર અર્જુનને માથે પોતાનો વરદ હસ્ત ફેરવતા ફેરવતા કહેવા લાગ્યા-

"બેશક, તારી વાત કેટલેક અંશે સાચી છે, મન વશ કરવું મુશ્કેલ તો છે જ, પણ કુટેવોને સ્થાને સુટેવોની તાલીમથી અને અંતઃકરણ પૂર્વકના વૈરાગ્યથી એ જરૂર વશ થાય છે."

ત્યારે વળી અર્જુન કહે છે 'ભલા એકલી શ્રદ્ધા હોય અને યત્ન ન હોય તો ન ચાલે ?'

શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ઉત્તરમાં કહે છે:—

"મહાબાહુ ! લાડુ પાસે પડ્યા હોય અને હાથ હોવા છતાં મહેનત કરી મુખમાં ન મૂકવા, એ તે કંઈ ચાલે ?

પણ ભારત ! આ તો તારી માત્ર કલ્પના છે. ખરી શ્રદ્ધા જાગ્યા પછી પ્રયત્ન કર્યા વિના રહેવાતું જ નથી. પછી ભલે તે બહાર પ્રગટ દેખાઈ શકે તેવો ભગીરથ કોઈ ઉદય કર્મના આવરણને લીધે ન દેખાય ! પણ મંદ પ્રયત્ન તો હોય જ છે, અને તે મંદ પ્રયત્ને પણ આખરે તો મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય જ છે. કારણ કે દેહ છૂટે છે તેનો અંત છે, પણ આત્માનો અંત છે જ નહિ, એટલે જેમ

જોઈએ, નહિતર તો જંગલમાં જઈને, ઘોર તપ કરીને, કાંક ભિક્ષા માગીને કે મોટા જ્ઞાની થઈને, પણ અંતે તો છેલ્લે પાટલે જ બેસવું પડે. જો કે આપે કહ્યું તેમ કરેલી સાધના અફળ નથી જ જતી એ વાત તો ખરી જ છે, પરંતુ પ્રથમ તો દોરડીનો મૂળ દોષ કાઢયા વિનાની આ પર્યંતમાળાની માત્રા મારામાં કેમ ટકે? એ જ પ્રશ્ન છે. મારું ચિત્ત એટલું બધું ચંચળ છે, કે મને એ જોઈ ભારે દુઃખ થાય છે. વાયુને કોથળામાં ભરવો કદાચ સહેલો હશે, હવામાં ગાંઠ બાંધવો સહેલો હશે, પણ મનને આપ જે સ્થિર કરવાની શરત મૂકો છો તે શરત પાળવી ભારે મુશ્કેલ છે, અતિ મુશ્કેલ છે."

ત્યારે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર અર્જુનને માથે પોતાનો વરદ હસ્ત ફેરવતા ફેરવતા કહેવા લાગ્યા.

"બેશક, તારી વાત કેટલેક અંશે સાચી છે, મન વશ કરવું મુશ્કેલ તો છે જ, પણ કુટેવોને સ્થાને સુટેવોની તાલીમથી અને અંતઃકરણ પૂર્વકના વૈરાગ્યથી એ જરૂર વશ થાય છે."

ત્યારે વળી અર્જુન કહે છે 'ભલા એકલી શ્રદ્ધા હોય અને યત્ન ન હોય તો ન ચાલે?'

શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ઉત્તરમાં કહે છે:—

"મહાબાહુ! લાડુ પાસે પડ્યા હોય અને હાથ હોવા છતાં મહેનત કરી મુખમાં ન મૂકવા, એ તે કંઈ ચાલે?

પણ ભારત! આ તો તારી માત્ર કલ્પના છે. ખરી શ્રદ્ધા જાગ્યા પછી પ્રયત્ન કર્યા વિના રહેવાતું જ નથી. પછી ભલે તે બહાર પ્રગટ દેખાઈ શકે તેવો ભગીરથ કોઈ ઉદય કર્મના આવરણને લીધે ન દેખાય! પણ મંદ પ્રયત્ન તો હોય જ છે, અને તે મંદ પ્રયત્ને પણ આખરે તો મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય જ છે. કારણ કે દેહ છૂટે છે તેનો અંત છે, પણ આત્માનો અંત છે જ નહિ, એટલે જેમ

ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ
જણાવતું

શ્રમણ સંસ્કૃતિના આદર્શને
સમજાવતું

દશવૈકાલિક સૂત્ર

(ગુજરાતી અનુવાદન)

જેમાં સંપૂર્ણ દશવૈકાલિક સૂત્રનું
ગુજરાતી ભાષાંતર ઉપરાંત
ઉપયોગી, સમૃદ્ધ અને
સરળ નોંધ તથા
ટિપ્પણ.

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૦૦

કિંમત : પંચોતેર નયા પૈસા

ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ
જણાવતું

શ્રમણ સંસ્કૃતિના આદર્શને
સમજાવતું

દશવૈકાલિક સૂત્ર

(ગુજરાતી અનુવાદન)

જેમાં સંપૂર્ણ દશવૈકાલિક સૂત્રનું
ગુજરાતી ભાષાંતર ઉપરાંત
ઉપયોગી, સમૃદ્ધ અને
સરળ નોંધ તથા
ટિપ્પણ.

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૦૦

કિંમત : પંચોતેર નયા પૈસા